

XX.

HET ONTSTAAN VAN MEER WELVAART
DOOR TOENEMENDEN HANDEL.

Zooals hiervoor reeds is meegedeeld, vonden de meeste Enscheder burgers in de 16de en 17de eeuw hun bestaan in de uitoefening van een of ander ambacht. Daar het schepencollege steeds voor het grootste deel uit deze gildebroeders of hun olderluiden was samengesteld, mag men aannemen, dat zij tot de eerste stadsburgers gerekend werden. Naast hen waren er anderen, die handeldreven, maar daarbij ook nog wel een beroep uitoefenden en enkelen, die zich geheel op den koophandel toegelegd schijnen te hebben.

Te oordeelen naar de gegevens, die men in de gerichtsboeken der 16de en 17de eeuw aantreft, werd deze handel op bescheiden voet gedreven, maar het spreekt van zelf, dat deze boeken slechts een zeer onvolledig inzicht in de zaken geven. Het schijnt, dat de Enscheder kooplieden uit dien ouden tijd zich niet op den handel in een bepaald artikel toeleghden, maar kochten en verkochten, wat hun op een gegeven tijdstip eenige winst beloofde.

De winkelomzet kan in onze stad destijds niet groot zijn geweest, want, gelijk het nog in de 19de eeuw bij de Twentsche boeren gebruik was, voorzag men toen ook in de stad in bijna alle levensbehoeften door eigen arbeid of door eigen land- en tuinbouw. Brood werd veelal uit eigenverbouwde rogge thuis gebakken of ten minste voor den bakkersoven toe bereid. Voor de gruttenpannekoek, die zoo gaarne gegeten werd, zaaide men zelf zijn boekweit, zooals men ook knollen, wortelen, kool, gerst en andere gewassen zelf kweekte. Waarschijnlijk heeft groentehandel hier voor het midden der 19de eeuw niet bestaan en daar iedere burger koeien of varkens hield en het heele jaar door zelden anders dan gerookt of ingezouten vleesch te proeven kreeg, zal er voor een slager ook weinig te verdienen zijn geweest.

Het linnen voor huiselijk gebruik werd uit eigen ge-

sponnen vlas veelal door een beroepswever geweven; wat daarbij voor het opmaken van garen of geweven doek noodig was, moest de huisvrouw er zelf nog bijleveren. Een groot deel der eenvoudige meubels zal men zelf vervaardigd hebben, voor andere riep men de hulp van den timmerman in. De vaak fraai met snijwerk versierde eikenhouten kisten, zoutvaten, mangelplanken en stoven mag men nog grootendeels voor producten van huisvlijt houden.

Slechts enkele stukken als een treisor, een koperen beddepan, een vizel, een spiegel, voorwerpen, die men steeds in den inventaris van meer gegoede burgers aantrof, moesten gekocht worden, evenals het vaak in overvloed aanwezige tinnen huisraad, maar zulke dingen deden ook geslachten lang dienst. Ook de fijnere wollen stoffen, laken b.v. kon men niet zelf vervaardigen, maar de kostbaarder kleedingstukken hieruit bereid, treft men steeds als veelbegeerde erfstukken aan. Er blijft, de eenvoudige leefwijze en weinige behoeften onzer 17de eeuwse voorouders in aanmerking nemende, weinig over, dat van buiten moest worden aangevoerd. Tot het smidswerk echter waren burger en boer niet bekwaam, vandaar waarschijnlijk het groote aantal smeden. De paarden voor landbouwgebruik werden eerst in de 19de eeuw van hoefijzers voorzien, de karren kregen eerst toen ijzeren banden om de wielen.

Wanneer er af en toe eens een zaak voor het gerecht komt, die op een goederentransport uit Deventer betrekking heeft, dan blijkt, dat op de wagens steeds ongeveer dezelfde waren aanwezig zijn, die ook nog in de 18de en 19de eeuw door de boeren van daar voor eigen gebruik werden medegebracht, nadat ze er hun roggeverbouw hadden verkocht. Een Buursche landbouwer heeft in 1731 bij zulk een gelegenheid f 20 aan een buurman geleend, „daer kofte hij van in alle waar: seep en salt, teer en tran, noch meer kostelijke waar”.

In een getuigenverhoor van 1629 wordt aan Berent Paschen en andere Enscheder burgers gevraagd, of zij van Deventer komende, niet verscheiden wagens met

koopmanswaren hebben gezien, die naar Enschede voeren met wijn, traan, lakens, solt, zeep, teer, boter, keeze en stokvisch. Hierbij zijn wijn en kaas luxeartikelen, die anders zelden genoemd worden. Stokvisch, al was het geen dagelijksche kost, was in Enschede steeds te koop, daar die van ouds op een boerenbruiloftsmaal niet mocht ontbreken. Uit een eenigszins avontuurlijke geschiedenis, die in 1627 heeft plaats gehad, blijkt, dat het goederen-transport in die oorlogsjaren geen gemakkelijk werk was.

Het is mogelijk, dat de burgers zich in dit geval ter vermindering van kosten niet de vereischte licenten hadden verschaft en er dus van een soort smokkelarij sprake kan zijn. Daar echter niet blijkt, dat zij boete moesten betalen, lijkt mij dit nog zoo zeker niet. De brave burgers voelden zich in ieder geval heel onschuldig, of hielden zich zoo, en smaakten wel eenigen triomf over het feit, dat zij in het handgemeen met de soldaten de overwinnende partij bleven.

Over deze geschiedenis is het volgende te lezen: Op 30 Oct. 1627 stelt de auditeur uit Lingën een verhoor in op Hendrik Besselink, Sweer Kremer en Philipus Geerliches. Hun wordt gevraagd: hoe oud zij zijn; ten tweede of zij voor ongeveer 3 weken, van Deventer komende, omtrent Holten soldaten ontmoet hebben en deze door de Burgers en Boeren geslagen zijn; ten derde, of zij toen goederen van Deventer naar hier brachten; ten vierde, wat voor goederen dit waren, ten vijfde, waar zij die goederen verkocht, vervoerd of gelaten hebben en ten zesde, hoe het slaan begonnen is. Hendrik Besselink, ongeveer 25 jaren oud, bevestigt de vragen 2 en 3 en vertelt verder, dat hij en Sweer Kremer $\frac{1}{2}$ vat haring en 3 loop zout op den wagen hadden, die hier in Enschede verkocht zijn. Er is een soldaat gekomen en heeft „soe voerts zijn roer (geweer) onder henluiden geloset”, zij moesten hem „afkeeren”, wat wel afranselen zal beteekend hebben, daarop kwamen meer soldaten, die zij ook „afkeerden”, daar ook deze „voort oere roers geloset”.

Sweer Kremer zegt, dat er een soldaat naast de wagens liep, toen hij er bij kwam, zij reden naar Holten

door, ondertusschen kwam de troep soldaten hen aan en riep „trop! trop! schiet!” wat zij ook deden, waarom getuige „resistierde”. De andere getuige vervoerde een vat haring, een kruikje zeep, $\frac{1}{2}$ loop zout. Er is een soldaat gekomen, die riep „holt! holt”, dadelijk kwam er nog een, de een loste zijn geweer op getuige en de andere op getuiges broeder.

Een vierde getuige, Johan Statius, zegt, dat de soldaten 4 of 5 maal losgeschoten hebben voor het slaan aanging. Hij had traan, teer, zeep en haring bij zich. Derich Geerliches vervoerde $\frac{1}{2}$ schepel zout, een kan traan, een vaatje zeep en teer. Berent van Eybergen getuigt ongeveer hetzelfde; hij had 6 kan traan, 4 pond stijfsel en $\frac{1}{2}$ pond blauw; er liepen op iedere zij der wagens 15 soldaten, zegt hij; en Claas van Epe vertelt, dat de soldaten riepen „sie solden stille holden, oerer solde niet eine lebendig blijven. Hebben also onder hen wel vier of vijfmaal geschoten voor zij zich wilden weeren”.

Hiermede was het niet uit; op 11 Januari daaraanvolgende verscheen uit Lingen Lodewijk Kruise, soldaat onder de compagnie van Engelbert vonn Ensze en klaagde, dat Hendrik Besselink en consorten hem en meer anderen „grofflick verwundet en geslagen hebben, hetgeen hun bij den barbier en anderweges grootelich gekostet”. Hij eischt daarom, dat de schuldigen afdracht zullen maken voor zijn „smerte, meysterloon en smaetheit”. De Enschedeërs gaan hierop nog zoo gauw niet in; na een week of wat eerst bieden ze grootmoedig aan, dat zij onder hun vieren ieder daartoe wel een daalder willen „vereeren”.

In het voorgaande troffen wij reeds aan in 1629 Berent Paschen, in 1627 Johan Statius en Hendrik Besselink, deze drie zijn de kooplieden, die in 't begin der 17de eeuw in Enschede het meest genoemd worden. Men ziet, dat op de wagens geen weeldeartikelen aanwezig waren, hetgeen aangevoerd werd, was voor praktisch, dagelijksch gebruik bestemd. Evenzoo blijkt uit legaten en schenkingen, die men in de gerichtsboeken van dezen tijd aantreft, dat geld niet ruim voorhanden was en luxe

voorwerpen tot dicht bij de 19de eeuw zeldzaam zijn. Uit onderstaande voorbeelden moge dit blijken. In 1624 — 6 Dec. vermaakt zekere Greete aan haar dochterken Margrietyen „omdat sie oer mooder in er krankheid van anbegin handrekinge gedaen en gediend hebbe, haren gaarden, voorts haar zilveren gordel ¹⁾ en haar besten gouden ring, haar beste bedde met toebehoor, haar besten zwart lakenschen rok en haar beste kiste. Ale Wenink bezit in 1635 een rooden doek, een zwarte mantel en een zwarte hoyke ²⁾. Anna Wanink, die in 1637 aan de pest stierf, vermaakte een rooden rok en een zilveren oorijzer. Ik vond geen ander gegeven, waaruit blijkt, dat oorijzers hier gedragen werden.

Omstreeks 1650 schijnt de welstand reeds wat toegenomen te zijn. In een erfeniskwestie tusschen Jorriën Stroink en Ludovicus Wagelaar (oorspronkelijk heet hij Lodewijk) is niet alleen sprake van verschillende geldsommen, maar ook van een paar fluweelen mouwen en zilveren kleeerhaken. In dit geval heeft men wel zeker met de eerste families der stad te doen, een familielid van Jorriën, Georgies Stroink, studeert omtrent dezen tijd te Deventer aan het Atheneum. Ludovicus, de herbergier in de Swaene aan de Markt, voelt zich een man van gewicht, vaak treedt hij voor anderen bij Stad- en Landgericht op, dat hij echter een rechtsgeleerde titel had, bleek mij niet, maar zijn zoon, Jan of Johan, is juridisch dokter. Zijn tweede vrouw heette Anna ter Kuile.

Pelgrom Pylas, eveneens een welgesteld burger, heeft in 1656 een bruin lakensch kleed en een licht couleurdun rock en broek te vermaken. De weelde neemt toe. Pelgrom Lasonder legateert in 1679 aan Jan ten Bouwhuis een zilveren beker voor bewezen diensten. Elsje Franken, wed. Jan van Lochem, wil in 1694, toen gehuwd met Alexander Wing, aan de gereformeerde diaconie en aan de armen „van de mennonisten van haar gesintheit”

¹⁾ Zilveren gordels komen vaker voor, misschien zijn het de tasschen met zilveren beugels, die aan den gordel gedragen werden en waarvan men nog oude exemplaren aantreft.

²⁾ Huik. Kleedingstuk, dat bij wijze van mantel gedragen het geheele lichaam van de kruin tot de voeten omhulde.

ieder f 25 laten erven. Als zij op gevorderden leeftijd in 1702 ten derden male trouwt met Gerhard Laarsonder, vermaakt zij bij die gelegenheid haren Woltersgaarden rontsom met een hegge bepotet aan de armen der menisten gezindheid, aan de stadsarmen f 25 en aan Isack Paschen voor zijn trouwe diensten „50 carolus guldens tot eenen silveren beker". Deze Isack Paschen was leeraar der doopsgez. gemeente alhier.

Trouwe hulp wordt gewaardeerd ook door hen, die niet veel nalaten. Marijken Gerritsen gedenkt de trouwe diensten van Aalken Roobers door haar het beddewerk, een sersien schorte ende eenen rooden rock en rijglijf te vermaken. Hoe gelukkig het bezit van een rooden rok in dezen tijd kon maken blijkt uit het testament van Altie Rensen, die blijkbaar haren echtgenoot en den zoon harer zuster evenzeer van harte genegen is. Zij weet niet, wien zij haar dierbaarst bezit zal nalaten en spreekt een Salomons oordeel uit, waarbij zij ieder op de helft van haren rooden lakenschen rok recht verkrijgen. Aaltien Roedink vermaakt in 1720 een zilveren beugel en een zilveren lepel, waarop haar overleden moeders naam staat.

In 1725 testeeren Abraham Paschen en zijn vrouw Aleida ten Cate en vermaken daarbij elk f 200 aan de Doopsgez. gemeente. Jan Hendrik Bekker bezit in 1744 een gouden ketting, vier gouden ringen, een zilveren beugeltasch en een zilveren snuiftabaksdoos. Zoo goed zit Margaretha Leunekers er niet bij, toch vermaakt zij aan haar broer in 1748 „een nieuwen hoed na staads-gelegenheid". Judith Quekkeboom legateert in 1760 aan haar moeder Aaltjen Oosterveld niet slechts wollen en linnen, maar ook zijden kleederen. Haar halfbroeder Engbert ter Kuile zal ongeveer f 700 uit de nalatenschap trekken.

Zijden kleederen komen vanaf dezen tijd langzamerhand meer voor. Ook Judith Nieuwenhuis, wed. Hendrik Warnars, laat in 1772 aan hare nichten linnen, wollen en zijden kleederen na, alsmede zilver en goud, zij schenkt tevens legaten van f 500 en van f 1000.

Dat er in de laatste helft der 18de eeuw in onze stad meer welvaart is ontstaan, vooral in de kringen der doopsgezinde reiders, valt ook op te maken uit het testament van het kinderlooze echtpaar Barend Blijdenstein en Elisabeth Catharina Nieuwenhuis, dat 2 April 1775 in het Landgericht Enschede werd gelezen. De langstlevende krijgt het vruchtgebruik, na hem of haar worden de naaste bloedverwanten van den man erfgenaam, maar er zijn legaten van f 6000 en van f 3000 en eenige van f 200 en jaarlijksche uitkeeringen van f 120. De Mennoniten Gemeente te Enschede krijgt f 500, de armen van Stad- en Landgericht zonder onderscheid van religie eveneens f 500. Ook beschikte testator nog over „eenige effecten in Engeland en het Rijk van Groot Brittangien, hij stelt zijn huisvrouw aan tot „Executrice en administratie van alle sodane effecten”.

Uit het bovenstaande mag men wel afleiden, dat, gelijk ook uit andere gegevens blijkt, de welstand in onze stad na 1625, toen Spanje Oldenzaal voor goed verloor, zeer langzaam aan toe nam en Enschede zich in 't laatst der 18de eeuw in een bescheiden bloei kon verheugen en dat vooral de Doopsgez. reiders hun deel daarin hadden. Doopsgezind waren van bovengenoemde families der 17de en 18de eeuw de volgende: van Lochem, Franken, Paschen, ten Cate, Nieuwenhuis, Warnars, Blijdenstein, Bekker en misschien Gerhard Laarsonder, want enkele Lasonders behoorden tot de mennisten broederschap.

Van weelde is in onze stad echter nog geenszins sprake en als men deze gegevens vergelijkt met hetgeen Schotel in „Oud Hollandsch Huisgezin der 17de Eeuw”, mededeelt over den rijkdom, de overdaad zelfs, die in de Westelijke provincies in huisinrichting, kleeding, sieraden, voeding, feestviering, geschenken enz. destijds werd aangetroffen, dan is de bloei onzer stad inderdaad nog zeer bescheiden te noemen. Ginds immers wordt gesproken van vrouwen- en manskleeding van fluweel, satijn, en zijde met bloemen van gouddraad bestikt, men draagt lederen schoenen met hemelsblauwe satijnen strikken,

roode hielen en een bos van linten. De peetooms en peet-
tantes schenken als pillegiften zilveren en gouden ket-
tingen, zilveren papkommen, lepels, tuiten en zilveren
speelgoed.

Slechts éénmaal, in stukken betrekking hebbende op
onze stad en haar omgeving, las ik van een familie, die
zulke schoone dingen heeft..... gehad. Zij waren het
eigendom geweest van Maria Agnes, dochter van Ber-
nard Caspar, Hofmeyer op Espelo. Nu komt het mij
voor, dat deze familie een bijzondere plaats innam. Zeer
zeker stonden ze niet op gelijken voet met de adellijke
bewoners der Twentsche havezaten, maar toch wel
boven de eigeneërde boeren op gewaarde erven.

Met deze laatste staan, naar ik meen, de goedgesitu-
eerde Enscheder reiders en andere burgers van de 17de
en het begin der 18de eeuw ongeveer op één lijn, zooals
valt af te leiden uit verscheiden huwelijken tusschen
reiderszoons en boerendochters gesloten. Dat daaren-
tegen een boer met een reidersdochter in 't huwelijk trad,
heb ik niet aangetroffen. Maar het is ook immers een
van ouds bekend gezegde, dat men wel van boer burger,
maar niet van burger boer en nog minder boerin kan
worden.

Wat nu de familie van den Hofmeier van Espelo be-
treft, bevindt zich onder de papieren van Hof Espelo,
thans in 't bezit der erfgenamen van wijlen den Heer
John Tattersall alhier, een lijst, in 1731 door Ber-
nard Caspar Hoffmeyer opgemaakt, waarin hij op-
somt, wat hij na het overlijden van zijn vrouw,
„meiner ehelichen, sähligen Helena Geertruidis Eb-
beler", aan zijn dochter, Maria Agnis, schuldig was.
Het blijkt echter, dat hij de opgenoemde fraaiig-
heden reeds langen tijd geleden voor schuld heeft
moeten verkoopen en zooals het met verdwenen bezit-
tingen meer gaat, staan ze hem nu wel zeer schitterend
voor oogen. Het komt mij ten minste voor, dat de waarde,
waarop ze door hem geschat worden, wel wat rijkelijk
hoog is.

Hij noemt o.a.: linnen, zilver en lijfsieraden haar toe-

bedeeld van wege haar overleden moeder ter waarde van 951 daalders, maar „vor bezahlung meiner Schulden verwandt". Verder noteert hij wegens een zilveren comfoor haar als pillegift geschonken 215 daalders, voor een zilveren beugeltasch en naaldenkoker met een „pittschaft en zilveren poederdoos 57 daalders, en voor een zilveren schenkblad, mosterdpot en twee zilveren kandelaars 94 daalders.

Deze Hofmeier stond er dus finantieel toen niet te best voor en zooals C. J. Snuif opmerkt in „Verzamelde Bijdragen tot de Geschiedenis van Twente" (blz. 462), waren ook de bewoners der Twentsche havezaten destijds maar al te vaak niet in staat tot betaling hunner schulden, zelfs hun doktersrekeningen bleven soms lang onvereffend.

Met de bewoners van den Hof te Boekelo evenwel was het in 't laatst der 18de eeuw beter gesteld. De Heeren van Mahony, bewoners en eigenaars dezer havezate, gingen te Enschede ter kerke en bezaten in deze kerk ook hun familiegraf. Enkele testamenten van leden van dit adellijk geslacht zijn in de boeken van het Landgericht Enschede te vinden. In 1768—6 Juni vermaakt Jeremias Arnold Mahony, Heer van Boekelo, aan zijn echtgenoot, Elisabeth Judith geb. Baronesse van Munchausen, behalve het vruchtgebruik der havezate en verdere goederen in 't gericht Enschede, f 30.000 en den eigendom van het roerende goed. De armen van Enschede en Hengelo krijgen ieder f 1000.

De bovengen. Vrouwe van Boekelo overleed in Febr. 1788. Haar testament beslaat in het landgerichtsboek verscheiden bladzijden. Zij liet geen kinderen na. Nichten en neven werden haar erfgenamen. Aan den bekenden verdediger van de rechten der boeren en kleine steden, Jan Derk van der Capellen tot den Pol had zij het recht van collatie der predikantsplaats van Rumpt in de Meyery van 's Hertogenbosch vermaakt. Hij was echter reeds vóór haar overleden.

Onder de legaten vindt men er aan de provisorieën van Enschede, Delden en Hengelo elk van f 2000, en, leest men ten slotte: „Eindelijk legateere ik nog aan de arme

Joden te Hengelo en Delden twee honderd gulden". Dit laatste getuigt van een kennen der behoeftigen en van een voor dien tijd ruimen blik bij de testatrice.

Zij werd te Enschede in de Groote Kerk begraven. Hier zal ook een rouwbord hebben gehangen, want het testament bepaalt, dat „in de kerke van Enschede zal worden gehangen een wapen van mij, cierlijk, gelijk het behoort te doen maken". Verder vernemen wij nog uit dit stuk, dat er in het kasteel een groene, een roode en een blauwe kamer zijn geweest, waaruit meubelen en linnengoed werden vermaakt aan de dienstboden, die ook overigens goed werden bedacht. De boeren en meyeren werden evenmin vergeten.

Het rouwbord zal waarschijnlijk vernietigd zijn in 1795, toen Fransche ruiters met hun paarden in onze kerk kwartier namen en alle uit hout vervaardigde voorwerpen tijdens de in Februari heerschende koude tot brandstof werden gebruikt. Alles waarop een adellijk wapen afgebeeld was, werd door deze soldaten der revolutie opzettelijk vernield.

Dit testament verplaatste ons naar het einde der 18de eeuw, toen Enschede reeds een bloeiend stadje was geworden, hetgeen evenwel nog niet zoo zeer merkbaar was in de toename van het aantal inwoners, want de textielnijverheid, toen reeds de hoofdbron van bestaan, bleef nog bijna uitsluitend huisindustrie, verreweg het grootste deel der wevers woonde op grooten afstand in boerenwoningen, of in gehuchten en dorpen. Tot in het Geldersche plaatsje Zelhem en tot dicht bij Osnabrück werd voor Enscheder reiders geweven.

Dat Enschede zooveel andere plaatsen in de provincie reeds vroeg begon voorbij te streven, laat zich m.i. slechts voor een klein deel verklaren uit zijn ligging aan een ouden handelsweg. Onze stad zal dit in hoofdzaak te danken gehad hebben aan den ondernemingslust van enkele harer burgers. Het komt mij voor, dat in 't begin der 17de eeuw reeds iets van deze beide invloeden merkbaar is. Eenige bijzonderheden wil ik daarom eerst over den handelsweg en daarna over de handeldrijvende burgers mededeelen.

XXI.

DE HËLWEG.

Langs, maar niet door Enschede, liep de oude handelsweg van Deventer naar Munster. Oude stadgenooten duiden het wegdeel, dat Oostelijk van Enschede ligt nog heden als „den Hëlweg” aan. Vroeger spraken zij, wier huis in de nabijheid van dien weg lag, gaarne van zich zelf als van „wi-j Hëlwegleu”. Zij voelden het romantische van dezen door zooveel sagen omgeven naam. In de meeste onzer Twentsche marken zijn wegen te vinden, die met denzelfden naam aangeduid worden, het waren wegen, die voor het verkeer ten allen tijde moesten open staan, de aanwonende eigenaren mochten daarin geen afsluiting of belemmeringen aanbrengen.

Meestal zijn het tevens dooden- of lijkwegen; dit waren immers ook steeds openbare wegen. De boeren hechten er nog sterk aan, dat met een „groove” geen andere weg gevolgd wordt. Toen na de invoering van het Christendom de verbranding der lijken en het bijzetten der asch „in de heuvelen der heidenen” verboden werd, werd gelijktijdig de weg bepaald, die „de groove” te volgen had, wanneer zij zich begaf naar de kerk en het daarbij gelegen kerkhof.

Opmerkelijk is, dat verhalen omtrent voorgezichten zijn verbonden aan vele dezer Hëlwegen, zoo b.v. aan onzen Gronauschen weg, zoowel als aan den Usseler Hëlweg, die langs den sagenrijken ouden Vlierbosch voert.

Dit hebben zij gemeen met den bekendsten van al hunne naamgenooten, den Westfaalschen „Helweg”, waarop de „schichtkickers” zich weleer „die Schlacht am Birkenbaum” zagen afspelen. Deze Westfaalsche Helweg is echter geen weg, maar een vlakte, waardoor, zooals beweerd wordt, (zie Brockhaus Lexicon, uitgave 1933) in ouden tijd een „Etappenstrasse” voerde, door Karel den Groote tijdens de Saksenoorlogen aangelegd om Paderborn (over Soest—Dortmund—Duisburg) met den Rijn te verbinden. De Koningshoven, aan dezen weg

gelegen, konden zich door geluidsignalen (van daar Hell- of Hallweg) met elkaar in verbinding stellen. Men schijnt hierbij aan hoornsignalen, aan schallen of hallen te moeten denken.

Tot een dergelijk doel werden, volgens de op blz. 293 meegedeelde sage, in den strijd tusschen boeren en Drost ook de middewinterhoorns gebruikt ¹⁾. Wat onzen Gronauschen weg betreft, wordt in het Enscheder Doopboek in 1792 nog vermeld: Jan ten Kate bij het Hellewegshekke". Ongeveer 50 jaar later komt de naam Helleweg nog voor op een brandpolis van de Oliemolen.

Van Deventer komende liep deze weg niet door maar langs onze stad naar Gronau, waarschijnlijk opdat reizigers op vroege of late uren niet door gesloten poorten zouden opgehouden worden, misschien tevens, omdat anders in de stad tol zou geheven worden. Toch had Enschede buiten zijn stadsgebied ook wel het recht tol te heffen tot tegemoetkoming in de kosten van brug- en wegonderhoud. Vaak echter zal ook onze stad van het reizend publiek zijn deel en zijn voordeel hebben meegekregen. Kooplieden, herbergiers, hoefsmeden, wagenmakers en andere handels- en handwerkslieden profiteerden hiervan. Dat het bij gelegenheid druk op zulke wegen kon zijn, blijkt uit een brief door schepenen en raad van Deventer aan den stadhouder Schenk geschreven op 31 Dec. 1538 (zie Dr. J. de Hullu: „Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijssel”).

Men leest hier: „dat (Godt hebbe loff) tot versoeykynghе derselve onser yaermerckten kommen wal over die 14 off 1500 wagenen, myn ende meer, uth der Twenthe, uth dem styffte van Munster, Padeworne (!), Osnabrugge, voerth uth Hessen, Myssen, Doernyngen, ingelicken die kopman met syne byeste, ossene ende vee van der Elven”.

Ook andere wegen komen voor dit verkeer in aan-

¹⁾ Ook op geluidsignalen duidt een hier reeds meegedeelde sage van 't Aamsveen. De bewoners der enkele in pesttijd niet uitgestorven hoeven riepen elkaar des morgens „duur 'n kloomp” over meer dan $\frac{1}{2}$ uur afstands toe, om te vernemen of zij nog vrij waren van de ziekte.

merking, maar een niet onbelangrijk deel zal toch Gronau en Enschede gepasseerd zijn. De weg, die langs deze beide plaatsen loopende, Deventer met Munster verbond, moet toen zeker reeds bestaan hebben. Op blz. 19 van Pfarrer Jesse's interessante boek „Geschichte der Herrschaft und der Stadt Gronau" wordt uit een beschrijving door Hobbeling van 1655, aangehaald: „dasz neben dem hausz oder Flecken Gronaw nur ein eintziges Wirthshausz am gemeinem hellwege so von Deventer bis auf Münster dahinfällt zu behuef der reisenden personen hiebevorn gestanden". Dit „hiebevorn" schijnt op toen reeds lang vervlogen tijden te duiden, want in 1655 was Gronau sedert lang een bekende plaats.

Van nog veel ouderen tijd spreekt Tibus, wanneer hij schrijft over „die Lage des Ortes (Laer) an der sicherlich alten Heerstrasse von Münster über Altenberge nach Laer, Horstmar, Schöppingen, Nienborg, Epe, Gronau, Deventer". Elders in hetzelfde werk geeft hij dezen weg den naam Hellweg. Het zal een oudere route voor hetzelfde verkeer zijn, dan die, welke later en ook thans nog over Burg Steinfort en Ochtrop naar Gronau en vandaar over Enschede naar Deventer leidde.

Ons stadsbestuur heeft reeds in de 16de eeuw het belang van dit internationale verkeer ingezien en Rolof van Scheven, de voornaamste der inwoners, en een machtig man, zooals wij zagen, werkte mee, er werden gronden geruild, de weg werd „nagegraven en bevestigd". De brug over de Glane, die toen gemaakt werd, moest half door Stift Munster en half door Enschede worden bekostigd en onze stad verplichtte zich haar deel van weg en brug, al lagen ze buiten haar gebied, in de Eschmarke, te onderhouden, daarvoor mocht zij tol-gelden heffen.

In het laatste kwart der zestiende eeuw leed Twente echter ontzettend onder de rampen van den oorlog. Men kan zich voorstellen, dat vele wegen toen verwaarloosd of verwoest werden. Eindelijk, op 18 Oct. 1597, werd Enschede door Prins Maurits op de Spanjaarden over-
overd en begon voor onze stad een iets betere tijd aan

te breken. Op dezen 18den Oct. 1597 is het Staatsche leger waarschijnlijk over den Helweg getrokken. Men leest, (bij A. Duyck) hoe het, uit de richting van Epe (in Westfalen) komende, trok „voorbij Grunau ende quam omtrent den middach voor Enschede”. De weg heeft daarbij natuurlijk, ook door het vervoer van het geschut, veel geleden.

In 't volgend jaar blijkt hij in de nabijheid onzer stad onbruikbaar te zijn. Op 3 Mei 1598 verschijnt als getuige voor het gericht Henrich Velven „olt umtrent 60 jaeren”. Hij verklaart, dat hij zijn zaligen vader wel heeft hooren zeggen, dat „die borgers van Enschede die halve glanerbrugge, item den halven hellewech ende dat hecke aldaer behoeren te maken, dan si di noch bi sinen tide nicht gemaeket, sines bewetens”. Een andere getuige weet, „dat zalige Johan ten Lasonder dat vuurzegde hecke uit den stadbuell gemaket hebbe”.

Dat er tot verbetering van weg, hek en brug werd overgegaan, blijkt niet; het is niet onwaarschijnlijk, dat in dezen tijd de „stadbuell” al te slecht gevuld was. In 't volgend jaar immers komt de zaak weer voor, en nog in 1601 blijkt men in de nabijheid onzer stad niet den Hellweg, maar een ander wagenspoor te volgen. Op 10 Nov. komt weer Henrich Velven voor gericht. Ongetwijfeld is hij de bewoner van het nog bekende erve de Velve (vaker wordt het destijds met den naam Veluwe genoemd), aan den Gronauschen weg gelegen, nabij het punt, waar het Gronausche Voetpad, thans een straat, op den weg uitmondt.

Mogelijk is, dat de wagens in zijn dagen tijdelijk dit pad volgden. Op dezen dag „secht ende tuigt getuige, dat daer eenen wech hen gae, dan secht, dat die wech geen hellewegeswech en is ende secht voorts, soo daer iemants doorvaert, geschiet met vergunninge van hem ende dat ter oorsake, dat sy door die helleweges stegen niet vaeren konnen”.

Al was de algemeene toestand hier na 1597 iets gunstiger geworden, toch bleef de oorlogsellende duren en aan gene zijde der Glanerbrug leed men 20 jaar later

zwaar onder den dertigjarigen oorlog. Veilig was het noch hier, noch ginds. Onze gerichtsboeken geven ons daarvan af en toe het bewijs.

Op 24 Dec. 1624 verscheen voor het gericht Johan Jagers van Gronau geassisteerd met Theodoro Brixien contra Johan tho Verwolde „wegen syner peerdekoopinge, die sie beiden, ten tieden verleden jaer Keyzers krigesvolk binnen der Gronau lagen, mit den anderen gehouden”. De zaak was al langer hangende. Op 17 Nov. drong Jagers reeds op spoedige afhandeling aan, omdat de procedeerenden „in verscheiden Heeren landen wonen, te weten, dat Jan Jaegers tho Gronouwe en Jan tho Verwolde tho Enschede wonen ende dat die wege also periculeus sinnen, dat nauwe een mensche van die Gronouwe op Enschede komen kan, offte hie worde van die eine offte andere partye gespolieret”.

Dat in de 17de eeuw ook op het wegdeel tusschen Enschede en Deventer allerlei avonturen te wachten waren, is op te maken uit de hiervoor vermelde vechtpartij tusschen burgers en soldaten.

Nadat de Spanjaarden in 1626 Oldenzaal voor goed moesten ontruimen en daarmee hun laatste steunpunt in Twente verloren hadden, begonnen de handelsmogelijkheden voor Twente gunstiger te worden en nam de welvaart toe. Ook hiervoor is in de gerichtsprotocollen een duidelijke aanwijzing te vinden. In die dagen komen telkens de verschillende vicarieën ter sprake, die sedert zeer ouden tijd aan de kerk van Enschede verbonden waren. Dit duidt er tevens op, dat eerst toen de partij der Staten en daarmee de gereformeerde kerk in Twente volkomen de overhand hadden gekregen. De inkomsten van Onze Lieve Vrouwenvicarie, die dan „Onze Lieve Vrouwengilde” genoemd wordt, waren steeds ten bate der armen bestemd geweest en bleven ook nu zij aan de Roomsche kerk onttrokken waren, voor hetzelfde doel dienst doen. Het stadsbestuur had het beheer in handen genomen, maar werd bijgestaan door een college van (waarschijnlijk protestantsche) „Onze Lieve Vrouwen Raadtluide”. Tusschen laatstge-

noemden en de Burgemeesteren was een geschil ontstaan en de zaak werd voor het Stadgericht gebracht. Men leest daar, dat op 20 Febr. 1632 Onze Lieve Vrouwen Raadtluide van Enschede, Johan Pijlas en Henrich ten Lasonder nevens gemeensluiden, in naam en van wege de gezamenlijke Burgeren, benevens nog acht „elegierte Borgeren” van het stedeken Entschiede ten gerichte zijn verschenen, omdat zij vernomen hebben, dat de tegenwoordige burgemeesteren Lambert Brouwer, Henrich Smit, Johan Cost, Herm Schouwink, Hans Westerborch en Leyffert ten Lasonder buiten toedoen, raad en consent van voorgen. Raadtsluiden het stadsarmenerve Wolberink aan den ongehuwden zoon van Joh. Wolberink „tijdt zijnes levens vermeyerd hebben” (d.i. verpacht hebben).

Zooals uit de oude brieven van verscheiden erfwinningen blijkt, is dit tegen de constitutie en tot groot nadeel der ingezetenen van Entschiede „omdat nu in desen tijd alle goederen meer kunnen opbrengen als voor dezen”, en ook alle erfwinningen meer kunnen doen dan voorheen, waarop goed opzicht moet genomen worden, vooral door hen, die dit ten laste ligt als de raadsliden voorz. en het goed der armen vóór alles moet worden voorgestaan. Zij verzoeken daarom vernietiging van de overeenkomst met den jongen Wolberink.

Op den 12den Maart komt het verweer, dat in zijn bewoordingen lang niet malsch is. De Burgemeesteren betitelen hun tegenstanders als „plebeyer en gemeene popel volk” en zeggen verder, dat de Raadsliden bij het gemaakte overleg ten huize van Joest van Alstede tegenwoordig waren en den wijnkoop „vredelichen met den anderen hebben gedroncken”. Het erve is aan Wolberink tegen de volle jaarlijksche pacht verhuurd en bovendien nog 100 daalders erfwinninge.

Duidelijk is hier uitgesproken, dat men er van overtuigd was, dat betere tijden waren aangebroken. Natuurlijk kwam dit ook aan den handel ten goede en ik vermoed, dat sedert de linnenhandel wat grooteren omvang kreeg. Er is hiervoor evenwel ook nog een andere

oorzaak aan te wijzen, n.l. de vestiging alhier van nieuwe burgers, ervaren in reiderij en koophandel. Wat ik over de eerste Enscheder reiders en hun herkomst vinden kon, is minder dan ik verwacht had; het lijkt mij evenwel belangrijk genoeg om het hier mee te deelen.

XXII.

DE LINNENHANDEL IN ENSCHEDE.

Enschede heeft, naar ik meen, zijn opkomst en bloei als textielstad in hoofdzaak te danken aan den ondernemingslust en de energie van eenige zijner burgers, die een goede kans kregen, nadat Oldenzaal in 1626 door de Spanjaarden ontruimd was. Volgens een overlevering, vooral in de 18de eeuw zeer verbreid, zouden doopsgezinde wevers, om des geloofswille uit Vlaanderen gevlucht, zich tusschen 1520 en 1530 in Twente gevestigd hebben. Zij zouden de inheemsche bevolking met hun handwerk bekend gemaakt hebben en sedert, zeide men, werd het weven hier een der hoofdbedrijven.

Wat deze overlevering verhaalde, werd in 't midden der 18de eeuw door P. Beets, Doopsgezind leeraar te Almelo, in een geschrift als de oorsprong der Twentsche nijverheid genoemd. Uit deze bron hebben latere schrijvers geput. Blaupot ten Cate, H. Boom, Dr. Benthem en anderen verhalen, dat de Twentsche industrie in het handwerk der naar hier uitgeweken Vlamingen haren oorsprong vond. Vooral in Almelo, schijnt het, was men deze meening toegedaan. In deze stad treft men reeds vroeg de familie Warnars aan. De schrijver van het familieboek „Het Geslacht Warnars” zegt: „Volgens een oude overlevering behoorden de Warnarsen tot de Doopsgezinden van Waldenzischen oorsprong, die tusschen 1520 en 1530 om de vervolgingen, waaraan zij blootstonden, uit Vlaanderen naar Twenthe vluchtten en zouden zij de eersten geweest zijn, die de weverij uit Vlaanderen naar Twenthe overbrachten”. Hij komt echter, evenals andere onderzoekers, tot de conclusie, dat deze overlevering naar het rijk der fabelen moet verwezen worden, maar wijst er op, dat zij reeds invloed op het familiewapen oefende, waarin twee weversspoelen en een Vlaamsche leeuw voorkomen.

Als in vele overleveringen zal ook in deze een grond van waarheid aanwezig zijn, waarin de bloemen der

fantasie wortel schoten. Het zijn wel in hoofdzaak Doopsgezinden geweest, die zich hier het eerst met ijver op het linnenreidersvak hebben toegelegd en er waren er onder hen, die om aan geloofsvervolging te ontkomen uit hun woonplaatsen gevlucht waren. Deze kwamen echter niet uit Vlaanderen, maar uit Westfalen en kwamen een eeuw later hier, dan de overlevering het wilde, n.l. van omstreeks 1620 af. Ook dit is waar (en misschien mede aanleiding tot het ontstaan der overlevering) dat de bombazijnweverij, die hier wéér een eeuw later (na 1728) van beteekenis werd, door Doopsgezinde Vlaamsche emigranten omstreeks 't midden der 16de eeuw naar Holland en het Rijnland was overgebracht. In Twente is ze echter niet direct door deze, maar eerst veel later en langs een omweg inheemsch geworden, zooals door Prof. Dr. Z. W. Sneller ¹⁾ werd aangetoond.

Eerst in 1728 namen tien Enscheder burgers het initiatief tot het vervaardigen van bombazijn op grooter schaal. Geheel onbekend kan deze bewerking hier destijds echter niet meer geweest zijn. De linnenreiders stonden voor koop en verkoop van grondstoffen en afgewerkte artikelen voortdurend in relatie met Burgsteinfurt en Deventer. In de Burgsteinfurter contributions-listen (voor oorlogskosten) wordt reeds in 1617 en op nieuw in 1620 een „bombezinweber" genoemd, wonende in „Herman Palthen garden" op den Friedhof. In Deventer trof men reeds in 1597 een werkmeester van bombazijn aan en blijkt een artikel van Dr. M. E. Houck, in Versl. & Meded. van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 1928, zijn op 18 Sept. 1622 Johan van Boeckholt en Johan Hugon daar tot Olderluden der bombazijnwerkers door Schepenen en Raad benoemd. Tegelijkertijd werd hun een ijzeren stempel verleend, om de goedgekeurde stukken daarmee te waarmerken en tevens krijgt het gilde een vast reglement, dat den „samptlicken bombazijnwerckers" o.m. het recht geeft in 't vervolg zelf

¹⁾ Zie: „Opkomst der Nederlandsche Katoenindustrie" in bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde door Prof. Dr. Z. W. Sneller.

hun Olderluiden te kiezen. Ook in Twente wordt bombazijn gemaakt.

De gerechtsprotocollen van Delden noemen tusschen 1640 en '44 herhaaldelijk een Mr. Lucas bombezijswever, die echter geen winstgevend bedrijf zal gehad hebben, want hij wordt telkens voor schuld aangesproken. Een zekere Berend Blomen in 1643 te Delden wonende, wordt ook wel „die wever van Steinförden” genoemd, of hij ook bombazijn weeft, blijkt niet.

Over de linnenweverij en den handel in linnen is steeds gezegd, dat zij in deze streken reeds vroeg een hoofdbron van bestaan uitmaakten. In bijzonderheden schijnt hierover echter weinig bekend te zijn. Het spreekt wel van zelf, dat in 't laatst der 16de eeuw, toen Twente zoo ontzettend had te lijden onder oorlogsgeweld en pest, van handel weinig sprake kon zijn.

Toch kan het bedrijf niet totaal stilgelegen hebben. In 1574 spreekt Evert ter Maat zekeren Hendrik ten Duyvelshave voor het Enscheder gericht aan om ja of neen, of hij aan voorzegden Evert twee stukken doek (d.i. linnen) verkocht heeft, goed koopmansgoed, zonder bedrog, onbezien te Deventer te ontvangen van Merryken Smydt en dat voorzegde webbekens daar den tienden gaan zouden.

In 1575 wordt Tonys Clant door Johan Muller aangesproken voor twee webbe breed doek, ieder webbe van 40 ellen, waarvoor hij 40 car. gl. heeft ontvangen. Deze linnenhandel kan evenwel slechts van weinig beteekenis zijn geweest. In de 17de eeuw treft men in Enschede waarschijnlijk nog geen kooplieden of reiders aan, die linnenhandel en linnenfabricage uitsluitend tot bestaansmiddel kiezen. Er worden, vooral wat de eerste helft dier eeuw aangaat, in den houthandel grootere bedragen genoemd dan in den linnenhandel. Maar hetgeen voor het gericht verhandeld wordt, geeft natuurlijk slechts een vagen indruk, van wat er overigens omgaat.

Johan of Jan Staets of Statius en Berent Paschen zijn de kooplieden, wier namen dan in dezen handel het meeste voorkomen. Over eerstgenoemden heb ik weinig

mee te deelen, zijn arbeid is waarschijnlijk niet van blijvenden invloed geweest. Hij werd reeds genoemd als een der burgers, die in 1627 op den Deventer weg met soldaten slaags raakten.

De waren, die hij toen op zijn wagen had, traan, teer, zeep en haring, zal hij in Enschede hebben willen verkoopen. Hij moet daarbij echter een voor zijn tijd omvangrijken linnenhandel hebben gedreven. Mogelijk heeft zijn vracht op weg naar Deventer voor een deel uit linnen bestaan. De reden echter, waarom wij zijn naam zoo vaak genoemd vinden in de boeken van stad en landgericht, zal ook gedeeltelijk daarin gezocht moeten worden, dat hij lang geen gemakkelijk heer was. In 1624 wordt hij beschuldigd, tot de erfgenamen van zal. Geesken ter Blanckenborch gezegd te hebben, dat hij zich in krijgsdienst wilde begeven, indien hij het tegen hen gevoerde proces verloor, om zich alsdan tegen beklagen te vindiceren. Hieruit blijkt tevens, wat de Twentenaren toenmaals van de soldaten te wachten hadden.

In 1638 spreekt Luiken Schulten Johan Statius aan voor het geld, dat hem door eenige ruiters is „afgeschattet, omdat hij voor Johan Statius onverlicentet goed opgeladen had, hetgeen J. S. zeide verlicentet te zijn en nochtans het contrarium bevonden”. Hier had, als de klager gelijk had, J. S. dus tegen de belastingwetten en de waarheid gezondigd.

Wat zijn handel in linnen betreft, vond ik het volgende. In 1633 wordt hij aangesproken voor f 15 herkomende van een stuk dooks (onder doek is hier linnen te verstaan). Op 3 Sept. 1641 spreekt Heyno Roye Jan Statius aan voor zes stukken linnen doek, ieder à elf rijksdaalders en een oord met een elle overmate à elf stuiver en nog een stuk ad 13 rijksd., nog een stuk, zoo des anderen dages nagehaald, bedinget ad 14 rijksd., doch te samen 94 rijksd. zes en dertig stuivers. Gezien het schuldboek van den aanklager veroordeelen burgemeesteren J. S. tot betaling binnen 14 dagen.

In den herfst van 1642 heeft Statius van Johan Barte-

link te Graes 5 stukken doek ontvangen. Jan Mensink van Gronouwe spreekt in December 1643 J. S. aan voor zekere stukken linnen, voor welke comparant nog 30 rijksdaalders en 1 gl. resteert. Jan Stroo wil in 't volgende jaar f 5 van J. S. hebben, deze beweert echter, dat het linnen, hem door Jan Stroo verkocht, geen koopmansgoed is en wil „na goedvinden van onparty-ische mannen hetzelfde linnen betalen”. Jorrien Janssen van Hengelo bespreekt 1 Febr. 1647 Jan Statius voor 197 gl. voor geborgd linnen. Men ziet uit het voorgaande, dat het doek en garen veelal uit plaatsen in Westfalen betrokken werd. Niet alleen Jan Statius, maar ook anderen koopen daar. Hendrik Jansen van Epe (hier kan niet anders dan Epe in Westfalen bedoeld zijn) spreekt in 1652 Jacob Helmich aan voor 131 carolus gl. en 5 st. voor geleverd linnen. Leden der familie Helmich, Jan, Jacob en Hendrik komen nog al eens als linnenhandelaars voor. Zij weven echter ook zelf voor de Enscheder burgervrouwen. Jan Helmich's vrouw spreekt in 1649 Willem Bruininck gerechtelijk aan voor 16 stuiver en voor 15 stuiver voor meel en voor smeer, tot beklagdes eigen linnen (210 ellen) gebruikt en dat anders door alle burgervrouwen bij het garen wordt toegebracht en door beklagde aan andere wevers altijd geleverd of gedge maakt is, gelijk hij zelf heeft bekend. Deze Helmichs zijn echter ook kooplieden. Fenne, Jan Helmichs huisvrouw, spreekt Jacob Adams voor f 128 aan voor verkocht garen en Hendrik Helmichs moet in 1642 voor gekocht linnen 100 car. gl. betalen.

Dat Enschede ook met verder afgelegen landen en steden in verbinding stond (handelsrelaties zullen daartoe wel in de eerste plaats aanleiding gegeven hebben) blijkt o.a. uit een volmacht voor een erfdeeling door den zoon van Derich Geerliches in 1618 uit Kopenhagen gezonden. Ook in 1631 komt een dergelijke volmacht uit Kopenhagen en een andere uit Keulen. In 1638 wordt gesproken van Geertken Swierinks broer en zuster binnen Londen resideerende, eenige weken later verzocht deze Geertken alsnog bewijs, dat Johan Clandt en Aeltjen Clandt binnen Londen overleden zijn.

XXIII.

NAAR BETERE TIJDEN.

Na 1626 braken betere tijden aan. Reeds werd vermeld, hoe in een getuigenverklaring voor het Enscheder stadsgericht afgelegd op 20 Febr. 1632, wordt gezegd, dat „nu in desen tijd alle goederen meer kunnen opbrengen als voor desen en ook alle erfwinningen meer kunnen doen”. Door de groote ellende, die ten gevolge van den dertigjarigen oorlog destijds in Westfalen heerscht, komen van daar vele ervaren en nijvere kooplieden zich in Twente vestigen, het zijn in hoofdzaak doopsgezinden, want deze leefden in Westfalen toen nog onder zwaareren druk dan de overige burgers.

Ook anderen echter, wier nageslacht voor Enschede van groote beteekenis werd, zijn toenmaals van over de grens naar Twente gekomen. In Delden treft men in 1625 den eersten Twentschen voorvader der Enscheder van Heeks aan, dan nog Hendrick Laurens genoemd, maar die den familienaam, waarmede hij en zijn nageslacht later genoemd worden, ongetwijfeld aan Heek bij Ahaus, de plaats van herkomst, zal ontleend hebben.

Op den Braam te Buurse woont in 1628 een ter Kuile, die ook als Besselink of de Besseler bekend is, omdat hij of zijn voorgeslacht van het erve de Besseler in het Alsteedsche afkomstig waren. Voor de ontwikkeling van het textielbedrijf in Twente hebben echter vooral de uit Westfalen komende Doopsgezinden beteekenis gehad. Vele van deze reidersgeslachten waren oorspronkelijk geen Duitschers, maar van Nederlandsche herkomst. In de rapporten en klachten in die dagen door de Munsterlandsche pastoors aan de bisschoppelijke regeering afgelegd, wordt er eenige malen op gewezen, dat de „Wederdoopers” die zich in hun gemeente ophouden en in nachtelijke „Winkelpredigten” en conventikelen samenkomen, vreemdelingen zijn.

Ook vermeldt F. Reigers b.v. in zijn geschiedenis der stad Bocholt, dat in die plaats tusschen 1550 en 1560

drie partijen waren. Als de eerste noemt hij de aan de kerk trouwgebleven Katholieken, ten tweede was er een sterke Protestantsche partij, waartoe de aanzienlijkste burgers behoorden, zoodat zij het stadsbestuur vrijwel geheel in handen had en eindelijk was er nog de secte der „Wiedertäufer“, die „wohl groszen oder gröszen-theils aus Flüchtlingen und anderen Fremdlingen, hauptsächlich aus den Niederlanden“ bestond. Ook in 1571 klaagt de Katholieke geestelijkheid nog, dat eenige naar Bocholt gekomen vreemdelingen weigeren hun pasgeboren kinderen te laten doopen en dat vreemde vrouwen, die de geboorte van een kind te gemoet zien, tegen den tijd hunner bevalling uit Bocholt vertrekken „waarom zal de tijd leeren“. Zij willen, dat de vroedvrouwen door een eed verplicht worden iedere geboorte aan te geven. Uit de stad Vreden berichten de pastoors in 1593, dat het uitheemschen zijn, door wier binnensluipen in den laatsten tijd de partij der verstokte wederdoopers hoe langer hoe meer toeneemt.

De herkomst uit de Oostelijke provinciën van Nederland is voor verscheiden Westfaalsche doopsgezinden dier dagen uit den familienaam reeds af te leiden. De van Blijdensteins, wier stamvader in 1612 te Burgsteinfurt (vermoedelijk in 1601 te Schüttorf) woonde, moeten van het Drentsche gehucht Blijdenstein, de kerkbuurt van Ruinerwold, afkomstig geweest zijn. Een lid der familie Willink woonde in 1593 te Vreden, andere leden van dit geslacht in 1611 te Bocholt. Het erve Willink bij Bredevoort in 't Geldersche had aan dit geslacht zijn naam gegeven.

De Waliëns, die gelijktijdig met hen onder de Bocholter doopsgezinden genoemd worden, zullen ongetwijfeld hun naam aan de havezate Waliën bij Winterswijk ontleend hebben. Andere namen van Vredensche doopsgezinden omstreeks 1600 als Straalman, Hölscher, Höfkes, Swerink en Budde doen Twentsche of Geldersche afkomst vermoeden.

Ook een metselaar uit Haaksbergen wordt onder hen aangetroffen. (Eeuwenlang is het ambacht van metse-

laar bij voorkeur te Haaksbergen uitgeoefend. Nog in 't eind der vorige eeuw kon men iederen Zaterdagavond een grooten troep metselaars, die in den vreemde werk hadden gevonden, naar hun haardsteden te Haaksbergen zien terugkeeren).

Deze Westfaalsche en Twentsche Doopsgezinden zullen èn door hun geloofsovertuiging èn door hun handel herhaaldelijk met elkaar in aanraking zijn gekomen. Ook hier treft men in 't laatst der 16de eeuw Doopsgezinden aan. Blaupot ten Cate geeft den aanhef weer van een der liederen van Claas Ganglofs, in 't laatst der 16de eeuw leeraar in Embden, waarin Twentsche en Westfaalsche gemeenten gezamenlijk worden aangesproken, hetgeen er op wijst, dat er eenige band tusschen hen bestond. Men leest in dit „nieuw liedeké" der Doopsgezinden:

„Anno 1601 de 5 Augustus
Aen U vrienden ter stede
Tot Boeckholt en tot Vrede
Tot Almelo ook mede
Woonachtich daer geseten
Broeders, Susters, Christen Leden.

Enkele gegevens over de doopsgezinden in de beide hier genoemde Westfaalsche steden laat ik thans volgen, omdat hun lotgevallen verband houden met de ontwikkeling van het reidersbedrijf in onze stad en wij er tevens de omstandigheden uit leeren kennen, waaronder vele onzer voorouders, later te Enschede gevestigd, geleefd hebben.

Wat de Bocholter Doopsgezinden betreft, ontleende ik deze gegevens behalve aan: Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt und ihrer Nachbarschaft door F. Reigers, in hoofdzaak aan een Jubileumsuitgave van het tijdschrift „Münsterland" van Mei en Juni 1922, die geheel aan Bocholt gewijd is ter gelegenheid van het 700 jarig stadsbestaan dier plaats. Deze uitgave bevat o.m. een verhandeling van Prof. A. Smeddinghoff over „Werden und Wachsen der Stadt Bocholt bis 1600", verder een

overzicht over de economische verhoudingen in Bocholt in de jaren 1532 tot 1700 van Dr. Klemens Becker en een artikel van Dr. Hermann Schüling over „Die Entwicklung der Bocholter Textilindustrie". Hieruit blijkt, dat het weven aldaar van ouds een der belangrijkste ambachten was, behalve linnenwevers trof men in Bocholt ook wolwevers aan. De katoen, als inslag door linnen-kettingen tot bombazijn verwerkt, werd er als grondstof pl.m. 1 3/4 eeuw vroeger gebruikt dan te Enschede.

Omstreeks 1544 hadden Doopsgezinden uit de Zuidelijke Nederlanden, die wegens geloofsvervolgung uit hun vroegere woonplaatsen waren gevlucht, zich te Wesel gevestigd. Er waren onder hen ook bombazijnwevers. Spoedig daarna zijn er waarschijnlijk ook te Bocholt uitgeweken bombazijnwevers gekomen, van wie de Bocholter wevers binnen korten tijd het verwerken van katoen geleerd hebben. „Zeker is" schrijft F. Reigers, „dat juist in de jaren, waarin de toevloed van vreemdelingen naar Bocholt bijzonder groot was, het nieuwe handwerk, of, zooals men toen zeide „das neue Amt des Baumseidenmachens" in Bocholt tot stand kwam..... en veel tot den bloei der stad bijdroeg".

Reeds in 1569 wordt de „Ordnation und Satzung von dem Bomsidenamt und neuwer gegebenen Gilden binnen der Stadt Bocholt" in een gildebrief vastgelegd. De linnenwevers aldaar waren in een ander gilde vereenigd, dat in 1627 zijn gildebrief kreeg. De Vlaamsche emigranten zullen in Bocholt niet voor het eerst de Doopsgezinde overtuigingen ingang hebben doen vinden, want immers was daar reeds in 1536 onder leiding van David Joris een bijeenkomst van Wederdoopers gehouden. Of-schoon men, volgens Reigers, hieruit geenszins de gevolgtrekking mag maken, dat Bocholt een haard van „Wederdooperij" zou geweest zijn, mag men toch wel aannemen, dat geestverwanten, daar ter plaatse aanwezig, hebben meegewerkt om de doopersche vreemdelingen te ontvangen. Mede door de komst der Vlamingen moet er een belangrijke gemeente zijn ontstaan.

Spoedig evenwel, vooral na 1570 onder Bisschop

Johan van Hoya en diens Domdechante Gottfried van Raesfeld, werden zij streng bestreden. Dit ging uit van de Munstersche bisschoppelijke regeering, niet van het grootendeels Protestantsche stadsbestuur, dat hen meermalen in bescherming nam, zoo min als van de bevolking, die hun welgezind was. Er hadden zelfs samscholingen op de markt en het kerkhof plaats, waarbij het volk dreigde, niet te zullen dulden, dat de „Menno-nisten” verbannen werden.

In 1607 verklaren de „Glaubensgenossen” zooals de Doopsgezinden zich daar ook noemden, dat zij niets met de Munstersche Wederdoopers gemeen hebben, zij zijn rustige, stille burgers, zooals door een ieder omtrent hen kan getuigd worden en zij verzoeken het verbanningsbevel in te trekken. Het heeft hun niet mogen baten, de regeering heeft ten slotte de reeds herhaaldelijk afgekondigde verbanningsbesluiten met groote gestrengheid ten uitvoer gelegd. Prof. Smeddinghoff schrijft, dat blijkens een gewaarmerkte aantekening uit 1625 niet minder dan 135 met name genoemde burgers wegens hun geloof waren verdreven of uitgeweken; onder deze waren de meest welgestelde families. Volgens Dr. K. Becker waren ongeveer 175 niet Katholieke families vertrokken, waardoor de stad op zijn minst 500 burgers had verloren. Reigers vermeldt, dat zich volgens de Raesfeldsche Chroniek op het stadhuis te Bocholt een lijst bevond met de namen van 155 families, die onder de regeering van de bisschoppen Ernst en Ferdinand van Beieren wegens hun Protestantsch geloof de stad hadden verlaten.

Omstreeks 1611 vertrokken vele menisten families, onder welke de Willinks en de Waliëns met name worden genoemd en nog 18 anderen. Zij zouden zich te Winterswijk hebben gevestigd en deze plaats tot grooten bloei gebracht hebben. De van regeeringswege bevolen confiscatie hunner vermogens zou op listige wijze door den Bocholter magistraat vrijdeld zijn.

Deze uittocht heeft voor Bocholt niet minder dan een ramp beteekend. Gedurende den dertigjarigen oorlog,

die kort daarna uitbrak, zijn ook nog andere ingezetenen naar Nederland vertrokken en niet teruggekeerd. Er stonden „mehrere Hundert” huizen leeg, die vervielen en afgebroken moesten worden.

Het is waarschijnlijk, ofschoon het hier niet vermeld wordt, dat in Bocholt evenals elders onder de Doopsgezinden vooral vele wevers en reiders geweest zijn. De bombazijnweverij had er toen groote beteekenis en kwijnde na hun vertrek. Het gilde telde er in 1591 34 meesters. In 1592 komen ook reeds „Bomsidenkäufer” (dus reiders) voor.

Dat er veel afgeleverd kon worden, blijkt in 1594 uit de geschiedenis van een waretransport, dat in hoofdzaak uit textielgoederen bestond. Ofschoon het door soldaten uit Wesel begeleid werd, werd het door roovers overvallen, die van hun kant ook weder door soldaten uit Werth werden bijgestaan. De bedekking van het transport vuurde haar karabijnen af, de voerlui schoven tot betere verdediging hun wagens tot een wagenburcht bijeen, er werd twee uur lang gevochten, waarbij menschen en paarden gedood werden, maar de struikroovers gingen met den buit strijken. Het verlies werd op 1326 daalders geschat.

Hierbij waren van Henrick Snoicklacke 28 stukken linnen, van Dietrich ten Nienhaus 16 stukken linnendoek en 32 stukken bomsiden, van Johan Biem 19 stukken bomsiden en 2 stukken linnen, van Enneken de Wilde 2 stukken smaldook, van Johan Welsinck 13 stukken linnen, van Liffert Krämer 12 stukken bomsiden en van Johan Seeldreier 17 stukken bomsiden.

Wat de hier genoemde familienamen betreft, komt korten tijd later te Enschede een uit Westfalen afkomstige, doopsgezinde reidersfamilie Nieuwenhuis voor, maar deze naam is zoo algemeen, dat men aan dit feit weinig beteekenis kan hechten. Ook een doopsgezinde familie Kramer treft men hier onder de Westfaalsche uitgewenen aan.

Gegevens over de Doopsgezinden in Vreden vond ik in het maandblad „Aus alter Zeit” (Ahaus) Jaargang

VII No 8, waarin mededeelingen over hen voorkomen naar archiefuittreksels van Pfarrdechant F. Tenhagen.

Wat de verbanningsdicten betreft, blijken deze uittreksels in hoofdzaak te zijn geput uit de „Visitationsprotokolle” te Munster. Hier wordt, evenals door de twintigste eeuwse geschiedvorschers te Bocholt, steeds van „wederdoopers” gesproken. Toch krijgt men den indruk, dat men in beide steden in hoofdzaak met vreedzame menisten burgers te doen heeft gehad.

Vroeg reeds moet de doopsgezinde richting in Vreden aanhangers hebben gekregen. Onder de velen, die in Nederland, hun overtuiging getrouw blijvend, den marteldood ondergingen, was Felistis Jans met den bijnaam Resinx, geboren te Vreden in Westfalen. In de nabijheid van Vreden treft men een erve Resing aan, van waar zij afkomstig zal geweest zijn. Deze Felistis werd in Januari 1553 te Amsterdam verbrand. Hendrik van Vreden wordt in 1558 als een der hoofden van de Wederdoopers genoemd, hij hield echter toen niet in Vreden verblijf.

In Vreden zelf werd in 1561 Jan Schut gevangen genomen en „met het swaerd gericht”. In zijn verhoor had hij verklaard „dat hij gedoopt was op zijn geloove” en dat hij „noit in de h. schrift van een kinderdoop gelesen hadde”. De geschiedenis dezer, ook in het artikel uit „Aus Alter Zeit” genoemde, martelaren vindt men in „Het Bloedig Tooneel of Martelaars Spiegel der Doopsgezinden”, door T. van Braght.

Als er tien jaren daarna van uit Munster visitatie is gedaan, wordt gerapporteerd, dat niet alleen verschillende ingezetenen en burgers, waaronder „raadspersonen”, zich voor de Augsburgsche confessie hadden verklaard, maar, dat ook ettelijke burgers en inwoners „heimliche Sekten fhuren und auszerhalb der Stadt nha Wüllen in Buschen und Schuiren ire samptkumpft und nachtpredighe, auch an sunderlinge Orteren, als Nordhorn und darum langs, ire sunderlinge thauf haben...”

De „Eidtschwerer” hebben geen namen kunnen of willen noemen. Het is begrijpelijk, dat men er niet licht

toe kwam, bekenden of buren aan een strenge vervolging bloot te stellen. Verscheiden jaren later, in 1593, weten de pastoors, hoe de afvalligen dan heeten, maar, zoo berichten zij, het zijn uitheemschen door wier binnensluipen in den laatsten tijd de „betrübte, abtrünnige Sekte” der eigenzinnige en verstokte wederdoopers hoe langer hoe meer toeneemt. Onder de drie uitheemschen, die in hunne oogen de ergsten zijn en die weigeren „ere kindlin teufen zu lassen” wordt Jan of Johan Willink genoemd. Hij was een Nederlander, het erve Willink, van waar hij of zijn voorouders herkomstig waren, lag zoo als uit andere gegevens blijkt, in de Heerlijkheid Bredevoort bij Winterswijk. Deze Jan of Johan Willink immers moet dezelfde persoon zijn als Jan Willink, wiens talrijk nakroost men leert kennen uit een „Geslacht-Boom”, behelsende de namen van Jan Willink en Judith Busschers en hunne kinderen en kindskinderen in 1655 door Gerrit Willink opgesteld, of ook uit hetzelfde werk onder den naam van „Stamboek der Willingen” in 1767 in druk verschenen en tot dat jaar bijgewerkt door P. B. Deze P. B. is waarschijnlijk de Almelosche Doopsgezinde leeraar P. Beets, die, zooals reeds gemeld werd, in 't midden der 18de eeuw een geschrift opstelde, waarin onder meer over den oorsprong der Twentsche textielnijverheid wordt gesproken.

In het zeer uitgebreide „Stamboek der Willingen”, waarin zelfs de vrouwlijke lijn enkele geslachten lang wordt vermeld, vindt men bijna alle Twentsche en vele Westfaalsche doopsgezinde geslachten uit de 17de en 18de eeuw genoemd. Men krijgt den indruk, dat de bruid telkens weer in denzelfden kleinen kring van geloofsgenooten werd gezocht. Onder meer treft men in dit werk de volgende menisten families uit Twente aan Bavink, Blenken, Blijdenstein, Bolk, ten Cate, Coster, van Dalen, Eppenhof, Franken, van Goch, Helderberg, Hoedemaker, Hofkens, Holzberent, Jannink, Kloppen, van Lochem, Naber, Nieuwenhuis, Oedekerk, Overbeek, Paschen, van Pesch, Schimmelpennink, Stenvorts, Wa-

lyen en Warnars. Ook in Burgsteinfurt blijken tijdens de 2de bewerking van 1767 nog nakomelingen van Jan Willink te wonen en eveneens enkelen te Bocholt.

In den aanvang van het werk wordt over den stamvader Jan Willink vermeld: „Uit een oud handschrift, 't welk getuigt, dat hij omtrend 75 jaren is oud geworden, kan men besluiten, dat hij omtrend Ao. 1561 moet geboren zijn. Hij is getrouwd Ao. 1591, de eerste Zondag na Paaschen met Judith Busschers, geboortig van Geesteren, nabij de stad Borkeloo, in 't Graafschap Zutphen, hebbende zij te zaamen gewoond eerst te Vreedon, en daarna te Grol, aan de Markt, naast het Stadhuys, in 't zelfde huis, dat nu nog het Stamhuys der Willingen genaamd wordt, en zeedert de dood van Hendrik Willink Warnarsz, die hetzelfde bewoond heeft, door Nicolaas Willink verkocht is aan..... Kegelaar. — Hier zijn zij beide in 't Jaar 1636 (hij den 24sten en zij den 25sten Sept.) aan de Pest gestorven, en op eenen dag begraven onder een dubbele Zark in de Kerk te Grol”.

Jan Willink keerde dus naar Nederland, zijn geboorteland terug. Ook andere doopsgezinde grensbewoners hebben blijkbaar in tijden, waarin de vervolging in ons land hen te zwaar drukte, aan den overkant der grens uitkomst gezocht, later zijn zij, of zijn soms eerst hun nakomelingen, toen het daar onveiliger en hier beter werd, naar het vaderland teruggekeerd.

We moeten thans nog eenige gegevens uit de geschiedenis van hem en zijn geloofsgenooten tijdens hun verblijf in Vreden vermelden. In 1593 wordt er door de pastoors niet alleen over geklaagd, dat sommige kinderen ongedoopt blijven, zij berichten ook, dat er personen zijn, die ondanks openlijke aanmaning, weigeren zich in de kerk te laten proclameeren en trouwen.

Ook van deze laatsten noemen zij de namen. Johan Willink schijnen zij in 't bijzonder als onvolgzaam te beschouwen en in hem den meest overtuigden en openlijken aanhanger der nieuwe secte te zien. De lijst der namen luidt:

Johan Willink, ein plumper, unwetender Teuffer, Johan

Brommel, Witbold Stralman, Jürgen Brinks, Vitus Sweerinck, Nicolasz von Wullen, Heinrich Degenehr, Bernd Steenmeszeler von Haxberg.

Ook worden nog anderen genoemd, die zelf gezegd hebben, of er ten minste sterk van verdacht worden, tot de wederdoopers te behooren. Hierbij treft men o.a. aan Philipps Portener, een oude burger en Nicolas Budden en zijn huisvrouw. Wat deze laatste twee namen betreft, is opmerkenswaardig, dat in 1634 in Enschede een Hermen Portenar woont, die „menniste zijnde mit Mannenwaerheit bij Handtastinge” een getuigenis aflegt. De naam Budde komt reeds zeer vroeg en veelvuldig in Enschede voor. De Enscheder richter Lambert Budde is Roomsche en landschrijver van den van Spaansche zijde aangestelden Drost in 1580 en later. Verder melden de Vredener pastoors bij deze gelegenheid, dat het hun voorkomt, dat deze Wederdoopers in stilte bijéén sluipen op de „Frankkenmolle” in 't Kerspel Wüllen, om daar hunne „Winkelpredigen en (samen) Rottungen” te houden.

Ook eenige personen van den naam Franken trof men in de zeventiende eeuw in Enschede aan onder de doopsgezinden, die uit Westfalen naar hier gevlucht waren. Everwijn Franken van Enschede verricht eenige malen voor de Menisten van Almelo de doopsbediening. Jan Franken was voorzanger der menisten gemeente te Enschede; hij stierf 104 jaar, 11 maanden en 5 dagen oud in 1764. Hij was gehuwd geweest met Hendrikje Willink.

Voorloopig schijnt men in Vreden de doopsgezinden nog vrijwel met rust gelaten te hebben. Maar dan komen er weer verbanningsdecreten.

In Sept. 1607 dienen verscheiden Vredener burgers een verzoekschrift in om uitstel der tegen hen uitgesproken verbanning tot Paschen van het volgend jaar. Onder de twaalf ondertekenaars komt ook Jan Willink weer voor en verder o.a.: Jan Strahlman, Jan Hölscher, Johan Hövekes en Jan Schwerink, namen, die in Twente geen vreemden klank hebben, want Haevekes, Hövekes of Höfkes is de verschillend geschreven naam voor één-

zelfde geslacht. Het doopsgezinde geslacht Höfkes treft men eenigen tijd later in Winterswijk en Almelo aan; vele leden waren reiders of fabrikanten en door huwelijken veelvuldig aan het nageslacht van Jan Willink verwant.

Het verzoekschrift heeft niet mogen baten, het verbanningsbevel bleef ongewijzigd en aanvankelijk hebben de daardoor getroffen menisten „dero Zeit teilig gehorsamlich pariret”, maar spoedig kwamen ze naar Vreden terug, met het gevolg natuurlijk, dat de verbanningsbevelen met grooter gestrengheid werden uitgevaardigd. Een der teruggekeerden, die kort daarop stierf werd „bauszen(!) Kerkhoffs” begraven.

Toch wagen de vervolgdten nogmaals een petitie in te zenden om herroeping der verbanningen, waarin zij zeggen, dat zij hunne eigendommen niet zonder groote schade verkoopen kunnen, dat zij ook steeds de van hen geëischte sommen en schattingen betaald hebben en zich tegenover niemand onbehoorlijk hebben gedragen, zooals burgemeesters, raad en bureu van hen kunnen getuigen. In een begeleidend schrijven geeft de raad over hen deze getuigenis af en doet dit vergezeld gaan van een aanbeveling om het verzoek te bewilligen.

Nog eenige jaren schijnt de zaak hangende gebleven te zijn, want in 1612 wordt nogmaals een verzoek met dergelijken inhoud door verbannen menisten ingediend. Bij de onderteekenaars vindt men dan Jan Willink niet meer en ook Jan Hölscher niet. In 1608 won Johan Hölscher van Vreden met vrouw en twee kinderen te Burgsteinfurt de burgerschap, zooals te lezen is in het daar nog aanwezige burgerboek. De overige onderteekenaars zijn meerendeels leden der vroeger reeds genoemde doopsgezinde families.

Hoe het einde dezer verbanningsbevelen in Vreden was, blijkt niet. In 1622 werd echter van daar bericht, dat er, met uitzondering van den molenaar der abdy, geen wederdoopers meer aanwezig waren. De molenaar zou zich eenige jaren later bij de gereformeerden hebben aangesloten.

De abdisen van Vreden moeten de Doopsgezinden en Gereformeerden blijkbaar toen niet kwalijk gezind zijn geweest. Over een van haar wordt bericht, dat zij zelf de Augsburgsche confessie was toegedaan. Men schrijft haar welwillendheid voor de doopsgezinden toe aan geschillen met de bisschoppelijke regeering en aan haar vrees, dat de maatregelen, door deze genomen, haar in haar rechten zouden te kort doen. Het vertrek van zooveel ijverige en degelijke kooplieden en arbeiders uit haar gebied kon haar bovendien niet onverschillig zijn. Tusschen Vreden en Holland moet toen een druk handelsverkeer bestaan hebben.

Behalve in Bocholt en Vreden waren er volgens Blaupot ten Cate Doopsgez. gemeenten in Coesfeld, Dülmen, Soest, Warendorf, Ham, Osnabrück en Steinfurt. De laatste is lang blijven bestaan, ofschoon zij omstreeks 1635 vele leden naar Nederland had zien vertrekken. Jan ten Cate, geboren te Enschede, was in 1786 nog Doopsgez. leeraar te Burgsteinfurt. In 't eind der 17de eeuw hadden er zich opnieuw doopsgez. Nederlanders gevestigd, onder wie kooplieden uit Enschede. De overige bovengen. gemeenten zullen wel het lot van die van Vreden en Bocholt gedeeld hebben.

Sommige harer leden zullen zich in Twente gevestigd hebben. Aanvankelijk kunnen het er maar weinigen geweest zijn. In alle eenigszins versterkte Twentsche steden lag tot 1597 Spaansch garnizoen, de bevolking leed ontzettend onder den oorlogstoestand en zeker hadden de menisten er toen weinig goeds te wachten. Eerst nadat de Twentsche steden in 1597 door Prins Maurits waren veroverd, werden de vooruitzichten beter. In de eerste jaren der tegenreformatie in Duitschland moeten de verbannen vooral in Burgsteinfurt uitkomst hebben gezocht.

Dr. K. Döhmman, archivaris dezer stad, deelt in een verhandeling over historische straatnamen in de nieuwe wijken eenige gegevens hierover mede. Onder het voorwendsel, zoo leest men hier, dat de menisten vereenzelvigd moesten worden met de, door de Rijkswet ver-

boden richting der wederdoopers, werden vele van de vlijtigste en degelijkste burgers van Bocholt, Borken, Vreden, Ahaus, Ochtrup enz. van huis en hof verdreven. Een groot aantal van hen zocht en vond met hunne gezinnen te Burgsteinfurt bij den verdraagzamen Graaf Willem Hendrik toevlucht en bescherming. Zoo vormde zich hier een aanzienlijke menisten gemeente.

Nog heden ten dage heet naar een harer voorgangers, Hendrik van Kalkar, de „Kalkarstiege” tusschen de Hanenstraat en den Bütkamp¹⁾. In deze steeg liggen de twee huizen, waarin hij gewoond heeft. Nog een andere straatnaam in Burgsteinfurt herinnert aan de Doopsgezinden.

Op een terrein, waarover nu de spoorweg gelegd is en waarop tevens nieuwe straten zijn ontstaan, lagen in vroeger tijd een menigte tuintjes, bereikbaar door de Groote en Kleine „Ministenstiege”. De naam was een verbastering van „Mennistenstiege”. Nu er sedert meer dan honderd jaren in Steinfurt geen Menisten meer bekend waren, meenden knappe koppen hier een schrijffout te ontdekken en wilden er een Ministersteeg van maken, alsof, inplaats van vreedzame burgers, hier een hoog staatsambtenaar zijn weg naar de moestuintjes zou genomen hebben, anderen, hiermede niet tevreden, zagen er in hun verbeelding, monniken wandelen en maakten er een „Minoritenstiege” van.

Thans is, dank zij den historischen zin van Dr. Döhmman, de naam Mennonitenstiege gegeven aan een straat op dit terrein.

Deze strenge pacifisten, schrijft Dr. Döhmman verder met betrekking tot de doopsgezinden te Steinfurt, deden niet aan Schützenfeste en ander soldatenspelerij der burgers mede, waarover zij van raad en burgers menige opmerking moesten verduren, bovendien vielen ze in die dagen op door hun buitengewone soberheid, vlijt en zuinigheid.

¹⁾ In de Hanenstraat woonde Berend Berendsen Hoedmaker van Blijdenstein, stamvader der Enscheder familie Blijdenstein.

Na de verovering en verwoesting van Steinfurt door de keizerlijke troepen in 1635 zijn de meeste Steinfurter doopsgezinden naar de Nederlanden en in hoofdzaak naar Twente gevlucht. Vele hunner nakomelingen zijn hier, zegt Dr. Döhmman, in het nieuwe land als industrieelen, kooplui, bankiers en staatslieden tot hoog aanzien geraakt.

Zooals uit het bovenstaande blijkt, hebben de, naar Steinfurt tijdens de contra-reformatie gevluchte doopsgezinden, slechts korten tijd rustig in deze stad mogen leven. Weldra bracht de dertigjarige oorlog ook over deze plaats groote ellende. In 1623 raakte Christiaan van Brunswijk in de onmiddellijke nabijheid der stad slaags met een deel der troepen van Tilly, in 1634 werd Steinfurt eerst door een Munstersch, toen door een Hessisch leger bezet. Van de inwoners werden telkens contributies geëischt in de kosten door den oorlog veroorzaakt, of „vereeringen” in geld voor de legeraanvoerders, om deze gunstig te stemmen.

De ellende bereikte haar toppunt in 1635 toen Burgsteinfurt door de Keizerlijke troepen bestormd, geplunderd en gedeeltelijk verwoest werd. Een groot deel der bevolking viel aan hongersnood en pest ten offer. Geen wonder, dat wie kon, de wijk nam over de grens. Onder deze zullen vooral de Doopsgezinden geweest zijn, die nog niet lang te Steinfurt gevestigd, van Nederlandschen oorsprong waren.

De eerste stad, die zij aan de overzijde der grens bereikten, was Enschede. Velen vonden er een blijvend te huis. Een enkel geval wordt ons ook uit de gerichtsboeken bekend. Op 30 April 1638 verschijnt voor het Stadgericht Enschede Johan Holtberentz „dewelke zich hoogelijk beclaget, dat hie wegen die bedroevende kriegsbeschweer al syn guider binnen Steinfurt hadde motten verlaten, also, dat hie geen middelen hadde noch wuste to finden diese schuld tho betalen”.

In het Steinfurter Burgerboek staat in 1629 ingeschreven Johan Holtberentz en frouw Aleke Willingh genant, van Groll. Het boek der Willingen vermeldt in 1621 Jan

Holtberent, gehuwd met Stijntje Willink en hun zoon Everwijn, geb. 1629, die later burgemeester van Groenlo is geweest. Johan Holtberentz, in 1638 in de Enscheder gerichtspocollon genoemd, heeft later vermoedelijk te Enschede in linnen gehandeld. Hij spreekt in 1645 Jan Steinfors aan voor een stuk doek van 51 ellen.

Reeds bij een vluchtig doorbladeren van het Burgsteinfurter Burgerboek en andere archiefstukken aldaar (contributionslisten, gerichtsakten, kirchenbücher) vallen vele namen en zelfs bepaalde personen op, die wij destijds ook in Twente, vooral in Enschede ontmoeten, in de eerste plaats doopsgezinden, maar ook hervormden. In 1599 wordt b.v. Johan Wyllynck, schoenmaker, burger. Verder treft men aan o.m. in 1604 Johan Paschens — 1616 Laurens Eppenhof — 1616 Henrich van Kalker × Katryne Harkenbrock — 1620 Herman Palthe — 1652 Johan Hinrichsen van Lochem — 1658 Gerrit van Lochem × Altien Henrichsen — 1659 Lucas Nieuwenhuis × Jenneken van Lochem — 1653 Gretjen van Lochem × Henrich Gerritsen — 1666 Andreas van Lochem × Berte — 1669 Johan Nienhaus mennonisten × Gretjen Paschen — 1669 Clas van Wulften en dochter Sara — 1681 Lubbert Jannink × Mette Bruininck — 1686 Andrees van Lochum mennoniet — 1687 Henrich van Lochum — 1697 Peter van Lochum erfburger — 1709 Gerrit Nienhaus mennoniet — 1719 Gerrit Janning provisor der menisten. De familienaam van Berentsen Hoetmaker, in 1627 te Steinfurt genoemd, is van Blijdenstein. Bovenstaande gegevens dank ik aan mededeelingen door Prof. Dr. K. Döhmann te Steinfurt. Dr. Benthem noemt als uit Westfalen in deze jaren naar Twente uitgeweken doopsgezinden nog de families Naber, Steinfors, Pol, Coster, Hesselink en Gronouw. Ongetwijfeld zouden door een nader onderzoek te Burgsteinfurt hieraan nog vele namen kunnen toegevoegd worden.

XXIV.

DE EERSTE ENSCHEDER REIDERS.

Berent Paschen 1600—1670.

In de groote Enscheder textielfabrieken, behalve in die, welke in de vorige eeuw door ondernemers van Joodschen stam werden gesticht, treft men, op slechts één uitzondering na, nog heden ten dage onder de leiders van het bedrijf (firmanten of directeuren) één of meer nakomelingen aan van de 17de eeuwsche doopsgezinde reiders Berent Paschen en Jan van Lochem. Dit m.i. merkwaardige feit moge tot verontschuldiging dienen voor de uitvoerigheid, waarmede ik in 't voorgaande hoofdstuk berichtte over de omstandigheden, waaronder het reidersbedrijf zich begon te ontwikkelen. Berent Paschen en Jan van Lochem zijn wel is waar nog slechts door afstamming in de vrouwelijke lijn in de hedendaagsche textielfirma's vertegenwoordigd. Hunne kinderen waren in de 17de en 18de eeuw, door de steeds weer in eigen doopsgezinden kring gesloten huwelijken, verwant aan de op blz. 467 genoemde families, zoodat bijna alle Twentsche leiders van textielfabrieken in onzen tijd onder deze geslachten voorvaders kunnen aanwijzen.

Thans wil ik een en ander uit het leven en werken van bovengenoemde mannen meedeelen.

Berent Paschen is de eerste Enscheder koopman geweest, die zelf aan zijn bedrijf den naam „reidery” gaf. Blijkens eigen, herhaaldelijk afgelegde verklaringen omtrent zijn leeftijd werd hij in 1600 of 1601 geboren. Ik meen in hem het type te mogen zien van een zeventiende-euwschen Enscheder reider. Maar tegelijk kan hij voor ons het tegenbeeld zijn van den toenmaligen Enscheder adel: de Heeren der Nije Borch Enscheide, die, in het zelfde tijdperk waarin hier de reidersbedrijven opkwamen, aanzien, invloed en goederen zagen verloren gaan. Opmerkelijk immers is, dat wij in de boeken der marken

onder kerspel Enschede gelegen, langzamerhand Berent Paschen zien verschijnen als goedsheer van menig erve, waarvoor in vroegere holtingen de Heeren van Loen compareerden.

Wanneer in 1709 de laatste adellijke bezitter van de Nije Borch overleden is, bewonen na weinige jaren twee kleinzoons van hem, een Berent en een Abraham Paschen, als eigenaren het Loenshof. Ook van het door Caspar van Loen gebouwde huis op het Bretelaer (later „jachtslot” der Ripperda's) is Berent korten tijd eigenaar geweest en eveneens van het terrein, waarop in de middeleeuwen de oude burcht Enschede gestaan had.

Dr. Benthem noemt Berent Paschen, een mij onbekende bron aanhalend, een der „treffelijke en aanzienlijke leden van de rijke Doopsgezinde gemeente te Burgsteinfurt”.

Blaupot ten Cate verhaalt over het geslacht, waaruit hij was gesproten, het volgende: „Hendrik Gerritz, de vader van Isaac Paschen (welke laatste in de zeventiende eeuw leeraar te Enschede was), woonde eerst te Steinfurt, waar hij koopman geweest is. Van hem wordt bij overlevering verhaald, dat hij eens door een bosch reizende en door een rooverbende overvallen wordende, op hun verzoek een lange preek voor hen moest doen en tot zijn text koos: Lucas III vs. 14, a: „en hem vroegen ook de krijgslieden zeggende, en wij, wat zullen wij doen? En hij zeide tot hen „Doet niemand overlast noch ontvreemdt iemand het zijne met bedrog”, waarop de roovers beschaamd aftrokken en hem vrij lieten gaan”. Omtrent den door Blaupot ten Cate genoemden Hendrik Gerrits heb ik geen gegevens kunnen vinden. Wel heeft te Burgsteinfurt in 1637, gelijk Dr. Döhmman zoo goed was mij mee te deelen, een Hendrik Gerrits gewoond in een huis, dat in 1604 door Johan Paschen, van beroep slachter, was bewoond geweest, deze Hendrik G. echter bleef te Burgsteinfurt wonen en overleed aldaar, hij kan de bedoelde leeraar niet geweest zijn, zoomin als een andere Hendrik Gerritsen, dien men er in 1663 aantreft, maar die vrij zeker Nijenhuis heeft geheeten.

In Enschede komt in de betreffende jaren slechts één Isaac Paschen voor, hij is menisten leeraar en doopt de nieuwe leden. Zijn vrouw heet Trijntje Pieters van Munsou (niet gelijk Dr. Benthem schrijft Trijntje Pieters van Lochem) en deze Isaac en Trijntje zijn broer en schoonzuster van Gerrit Paschen, zoon van Berent. Isaac, de menistenleeraar is dus een zoon van onzen Berent, in wiens testament hij ook genoemd wordt, maar indien de overlevering omtrent Isaac's vader waarheid bevat, dan zou zij wonderwel op onzen eersten reider, Berent, passen. Hij toch was koopman en menigmaal voor zijn zaken op reis. Zeker was hij een warm aanhanger van Menno Simons' leer. Wanneer er iets voor de Doopsgezinde Gemeente te Enschede te verhandelen viel, was Berent de woordvoerder, hij stelde stukken op en ten zijnen huize werd overleg gepleegd. Waarschijnlijk was hij een dier „liefdepredikers", die in de godsdienstoefeningen voorgingen, toen de leeraars der menisten gemeenten nog niet bezoldigd werden. Zijn zoon Isaac zal na hem als zoodanig zijn opgetreden. Gelijk later Wolter ten Cate te Hengelo waren zij tevens reiders of kooplieden.

Of nu Berent Paschen uit Burgsteinfurt herkomstig is geweest, heb ik, helaas, niet kunnen vaststellen. Wel blijkt hij met deze stad in verbinding gestaan te hebben, misschien hield hij zich later daar soms tijdelijk op.

Berent Paschen wordt namelijk op 21 Januari 1628 voor het Enscheder gericht door Koopman Egberts en Conradt Reygers aangesproken ter zake van „een wessel", die zij aan hem geleverd hebben „ende oer dieselve tho Steinforde weder tho tellen angelavet", waarover zij verscheiden boden naar Steinfurt hadden afgevaardigd. In 1644 heeft Berent nog een proces met de Wed. Claes Schorderink te Burgsteinfurt.

Zeker is wel, dat Berent reeds op jeugdigen leeftijd in Enschede heeft gewoond. Hij en zijn huisvrouw Beele koopen in Mei 1623 een gaarden bij onze stad. Tot 1633 wordt Beele herhaaldelijk met hem genoemd bij koop of verkoop van vaste goederen in of bij Enschede. Kort

na laatstgen. jaar moet zij gestorven zijn. In 1636 treffen we Berent aan, gehuwd met Anna Werners, die we tot 1656 telkens als zijn huisvrouw genoemd vinden. Omstreeks 1659 trouwde Berent voor de derde maal met Metken Odink, die hem overleefde. Berent stierf in 1670, Metken wordt nog in 1692 aangetroffen als weduwe van Peter van Lochem, met wien zij na Berents dood hertrouwd was.

Geen der Enscheder kooplieden uit die dagen wordt zoo herhaaldelijk genoemd als Berent Paschen en als er voor 't gerecht een of andere ingewikkelde zaak van koop of verkoop te behandelen valt, blijkt hij door een der partijen vaak als raadsman te hulp geroepen te worden. Menigmaal ook is hij de „gekozen en van gerichtswege toegelaten momber” voor een stadgenoot, want vrouwen hadden destijds bij koop en verkoop van vaste goederen, bij het maken van een testament en dergelijke zaken mannelijken bijstand noodig.

Niet zelden treedt hij als zaakwaarnemer op, ook voor adellijke Twentsche families. Zoo b.v. vertoont hij op 29 Januari 1639 volmacht, afgegeven door de momberen (voogden) der kinderen van den overl. Drost van Twente, Robert van Ittersum tot Nyenhuis, waarna hij namens zijn principalen aan Gebben, huisvrouw van den zaligen Hendrik Hotink, en aan diens erfgenamen verkoopt het erve en goed Hotink in gericht Enschede met top en twijg en torfe ter messonge met derselver waertallen. Daarna verkoopt hij, krachtens dezelfde volmacht, aan den Ed. Everhardt van der Marck en huisvrouw, Alexandrina van Stralen, het erve Ribbelinck, gerichts Enschede.

Op 9 Dec. 1645 compareert de Wel. Ed. geb. Jonker Frans Rooland van Loon, Ritmeester, erfgeseten ten Harsevoort en geeft den Ed. Berent Paschen volmacht om uit zijn naam 't ageeren, recht te plegen op en tegen een iegelijke” enz. „en speciaelijcke in zijn zaken in dezen Ed. Stadt en Landgericht Enschejde”.

Men blijkt dus vertrouwen in hem te stellen en hem gaarne tot raadsman te nemen. Ik meen daarom, dat men

er geen groot gewicht aan behoeft te hechten, dat de licentiaat van Tongeren zich voor het gericht eens laat ontvallen „dat ook niemand geerne met gemelde Paschen te doen heeft, die het aff zijn kan”.

Dit gebeurde in 1647 in een geding, dat van Tongeren tegen richter Herman Budde en Berent Paschen voerde. De beide laatstgenoemden waren borgen van Machteld Budde, wed. van secretaris Bernard de Laer, die van den Land-commandeur der Ballye van Westfalen het erve Thyhuis (karspel Enschede) gekocht had. Genoemde Landcommandeur was wegens de Ballye aan van Tongeren geld schuldig en deze laatste blijkt zeer verbitterd geweest te zijn, toen het hem niet gelukte, deze schuld op de borgen van den kooper van des schuldenaars eigendom te verhalen.

Wat vooral een gunstigen indruk van Berent Paschen geeft, is, dat hij in 1637, toen in Enschede een hevige pestepidemie heerschte, die vele offers eischte, verscheiden malen bij een pestlijder optreedt als getuige bij het maken van een testament.

Eens ziet men b.v. dezen menisten broeder te samen met den gereformeerden predikant Johan Hudwohl en sergeant Johan de Vrede bij den door pest aangetasten corporaal Engelbert Grotink verschijnen. In tijden van nood werkten ook toen personen samen, die, als aanhangers van zeer verschillende beginselen, zich overigens in het dagelijksche leven op een afstand van elkaar zullen gehouden hebben. Opmerkelijk is misschien hierbij nog, dat getuigen bij testamenten van pestzieken meestal als predikanten, gildebroeders, burgemeesters of beroepsgenooten verplichtingen hebben of tot den zieke in betrekking staan, wat bij Berent Paschen, wanneer we hem in dezen zien optreden, niet het geval is.

In de gerichtsboeken is ook over Berents koophandel een en ander te vinden. Mogelijk zou een nader onderzoek nog meer aan het licht brengen, een goed overzicht is natuurlijk niet te krijgen, daar slechts bij uitzondering hier een of andere zaak kan genoemd zijn. Het blijkt wel, dat hij in artikels van zeer uiteenlopenden aard heeft

gehandeld. In 1625 wordt b.v. vermeld, dat hij een vee-ren bed heeft geleverd. In het zelfde jaar spreken de pachters van den inpost op wijnen en bieren hem aan, want: „Berendt Paeschen heeft zich onderstaan een Ox-hovet Brandewijn ihn tho leggen ende tom deele uth tho vertappen, soe bij kanne, mengels, oerden ende halve oerden, waarvan hij den inpost to betalen schuldig is”. In 1626 had hij vóór de Paaschdagen 12 mudde molt aan Johan Becker moeten leveren, maar was daarmee over zijn tijd. In 1637 spreekt hij Johan van Alstede aan voor een molenas „so Johan van Alstede hem, cleger, in 't jaer van acht en twintig verkoft en op Seldam gelovet hadde te sullen leveren”. Drie jaar later moet Johan Cost 800 carolus guldens van hem hebben voor zeker „holt-koopmanschap”. In 1645 heeft hij aan Henrich Rober-tinck voor twintig daalders aan kleeding geleverd. In 1647 protesteert hij tegen een rekening van Werner Stockenreef, waarvan verschillende posten moeten worden afgetrokken o.a. f 19 voor laken en f 10, die Jan Dickstert boven zijn vracht van Mansfelt heeft ont-vangen „doen hij voor cleger vlooten hadde afge-bracht”. Deze houtvloten en bovengenoemde molen-as moesten waarschijnlijk over de Buurser beek ver-voerd worden. Zaken, die zijn linnenhandel betref-fen, komen slechts zelden in de gerichtsboeken voor.

In 1626 kocht hij 35 stukken doek (linnen) van Lucas Becker. In 1636 heeft hij van Henrich Waterman en Henrich Reekers van Ochtrup 9 stukke garen min een vierdel gekocht. In 1637 spreekt hij W. Schulte aan voor onthouding van een stuk doek van 51½ el, dat hij op 15 rijksdaalders schat en waarvan hij het arbeidsloon ten volle betaald heeft. Eerst tijdens zijn derde huwelijk is er sprake van zijn reiderij. Op 1 Oct. 1659 n.l. ver-klaren Berent Paschen en zijn vrouw Metken Odink van Adolph van Rensen en diens huisvr. Joffr. van den Clooster 2000 car. gl. „tot voortzettinge van hun koop-handel en aangevangene reiderij” tegen zes ten honderd ontvangen te hebben. Zij stellen ten onderpand hunne erven Fyckerink en Bolhaar in Lonneker en de Hacken-

borgh cum anaxis in de Eschmarke. Dit wijst toch op een, voor het Twente van dien tijd, belangrijken handel. Vermoedelijk zullen Berents vele reizen ook met den linnenhandel in verband hebben gestaan. In Juli 1626 b.v. verschijnt Beele, zijn vrouw, voor Berent, die uitstendig is, ten gerichte. Zes weken later verklaart hij, dat hij naar Deventer en anderweges verreisd was. In 1629 wordt hem gevraagd, of hij op den Deventer weg niet een transport van koopwaren heeft gezien, bestemd voor Enschede. In 1639 verklaart Berent Paschen, dat hij „Geschäfte noot na Holland heft moten reizen om zijn affairen aldaer te verrichten”. Ook met het buitenland staat hij in verbinding. In 1635 is hij aan drie ingezetenen van Munster 123 rijksd. en de koopmansinterest daarvan schuldig. Eenige maanden daarna verklaart hij, dat hij niet op 4 Mei voor het gericht kon verschijnen „daer hij Geschäfte noot sich naer Munster heft moten begeven”. Den eersten Mei 1649 blijken Heyno Roye en Berent Paschen borgen te zijn geworden voor Christoffer Poll die „als ingeseten borger van Munster” is gearresteerd geweest voor des Landes schulden, die deselve landstenden verplicht waren aan Balthasar op den Berge. Hieraan wordt nog toegevoegd „dat ofte well gearresterde Poll tot relaxatie zijns persoons van 4000 gl. heeft borge gesteld, niet dat gearresterde als zijn eigen proper schuldig is”. Het zal wel met deze zaak in betrekking staan, dat Berent Paschen op 18 Sept. van hetzelfde jaar als gevolmachtigde der E. Heeren Raden van Munster ten gerichte verschijnt. Langzamerhand wordt Berent Paschen eigenaar van verschillende boerenerven in den omtrek van Enschede en van huizen en gronden binnen de stad gelegen. De vele gegevens, die hierover en over zijn andere handelszaken in de boeken van Land- en Stadgericht te vinden zijn, zouden in dit hoofdstuk opgenomen, voor de meeste lezers slechts droge en vervelende lectuur opleveren. Daar wij echter alleen uit deze gegevens den bedrijvigen en ondernemenden Berent als koopman kunnen leeren kennen, wil ik voor belangstellenden, bij wijze van aanhangsel achter

dit hoofdstuk een beknopt uittreksel, deze zaken betreffende, laten volgen.

Wat ons uit de spaarzame gegevens omtrent dezen voorvader bekend is, laat zich overigens in weinige regels samenvatten.

In zijn jonge jaren waarschijnlijk wegens geloofsvervolging of oorlogsgeweld uit zijn woonplaats gevlucht, vindt hij in Enschede een nieuw tehuis. Hij wordt er een welgesteld en gaarne gezien burger. Als schepen of gemeensman zal men hem evenwel niet aantreffen, want geen lidmaat der gereformeerde kerk zijnde, kan hij voor een overheidspost niet in aanmerking komen. Aan zijn geloofsovertuiging blijft hij trouw. Menigmaal legt hij een verklaring af „als meniste zijnde mit mannenwaerheid bij handtastinge”. Voor zijn gemeente en gemeenteleden, maar ook voor andere burgers geeft hij zich gaarne moeite. Daar er in het openbare leven voor hem geen plaats is, legt hij zich met al zijn energie, en deze is blijkbaar groot, op handel en bedrijf toe. Men krijgt den indruk, dat hij vindingrijk en ondernemend is en de beste kansen weet te treffen en dat hij voor 't bezit van aardische goederen zeker niet onverschillig is. Vaak moet hij in deze veelbewogen eeuw moeilijke dagen hebben beleefd en ongunstige tijden hebben doorgemaakt. Ups en downs heeft hij zeker gekend. Nog in zijn levensavond is de eerste Munstersche oorlog in 1665 zeker een groote ramp geweest. Direct na de oorlogsverklaring immers vielen de troepen van den bisschop Enschede binnen. Het Kerkeradsboek van Ootmarsum vermeldt: „1665 den 21/11 September is den Bisschop van Munster hier onverwacht met een groote krijgsmaght gevallen in de Twent, heeft Enschede geplondert en Losser in den brant gesteken, waarop groote verslagenheid alomme int ronde is ontstaan”. Uit een oud ontvangersverslag blijkt, dat in Enschede menig huis verwoest werd. De Doopsgezinden, die door den vijand nog vaak met de Munstersche wederdoopers vereenzelvigd werden, hebben zeker het zwaarst geleden in deze dagen. Waarschijnlijk heeft deze inval Berent groote schade be-

rokkend. De Twentsche boerenmarken en stadjes staken nog jaren na de Munstersche oorlogen in zware schulden en menig burger zal het niet beter gegaan zijn. De oude Berent heeft den tweeden Munsterschen inval niet meer beleefd. Ondanks tegenspoed nu en dan moet zijn arbeid over 't algemeen niet zonder succes zijn geweest. Berent is een der eerste burgers, die wij in de markeboeken aantreffen als goedsheer van boerenerven, die vroeger bezittingen waren van adellijke geslachten of geestelijke stichtingen. Een eeuw later waren bijna al deze goederen in het kerspel Enschede eigendom geworden der meierluiden, die ze bewoonden of van burgers onzer stad. In 1649 vinden we Berent genoemd als gecommitteerde der Eschmarke, waarschijnlijk als goedsheer van de Hackenborch, een belangrijke bezitting. Uit het Lonneker markeboek blijkt, dat hij ook daar op de holtingen verschijnt. Hij was er eigenaar, althans tijdelijk, van het Bretelaer (nu de Rooscher), Fyckerink (de Vieker), Wallenbekke en Bolhaar (waarschijnlijk thans onder den naam Polman bekend). Ook in Usselo maakte hij soms holtingen mee, door koop had hij „het erve en goed Queckeboom in Usseler marke” verworven. In 1644 is hij een der goedsheeren, die het holtinksprotocol eigenhandig teekenen.

Berent zal ongeveer zeventig jaar oud zijn geweest, wanneer we hem voor het laatst zien optreden. Het boek van Testamenten enz. der stad Enschede vermeldt, dat op 10 Maart 1670 is „Erschenen Berent Paeschen, liggende krank te bedde, edoch seines verstandes en memorie heel wel machtich”. Aan een reeds vroeger gemaakt testament (dat niet bewaard bleef) voegt hij thans als „codicillateur” ten gunste van eenige zijner kinderen beschikkingen toe, waarbij hun grondstukken of kleine geldsommen toegewezen worden. In het stuk worden genoemd zijn zoons Gerrit, Hendrik, Abraham en Isacq en zijn dochters Judith en Mareycke. Maar zeker zijn er meer kinderen geweest, want hij heeft begeerd, dat deze beschikkingen door zijn „andere kinderen” niet „gecontradiceert” mogen worden. Zijn huisvrouw, Metken

Odinck verklaart vredig te zijn met deze bepalingen ten gunste van „eenige zijner kinderen” en afstand te doen van het vruchtgebruik van de helft dezer goederen van haar lieven eheman, ofschoon haar dit rechtens nog toekwam.

Op 6 Maart 1671 verschijnt Metken Odinck, wed. Berent Paschen, met haar momber en de voogden zijner onmondige kinderen, secr. Joes Cost en Jan van Loggum benevens Hendrik Paschen voor zichzelf en zijn zwagers ter zake van den verkoop van een gaarden. De onmondige kinderen moeten uit zijn tweede huwelijk met Anna Werners, geboren zijn. Metken Odinck was kinderloos.

Voor zoover de beschikbare gegevens het mogelijk maakten, is hiermede de levensloop geschetst van een dier eerste doopsgezinde reiders, die door hun onvermoeiden arbeid langzamerhand onze stad tot welvaart brachten en den grondslag legden voor de latere bloeiende textielbedrijven. Evenals deze menisten burgers waren de adellijke Roomsche bewoners der Nije Borch wegens hun geloof van iedere overheidsbetrekking en van menigen voordeeligen post uitgesloten. Hun is dit waarschijnlijk noodlottig geworden, daar ze in hun positie geen anderen werkkring wisten te vinden. De doopsgezinden echter, reeds door tegenspoed en vervolging gehard en vindingrijk geworden, legden zich met des te grooter ijver op handel en nijverheid toe. Waarschijnlijk hadden zij van ouds onderling vele relaties in binnen- en buitenland, wat hun in dezen voordeelig was. In beginsel tegen alle weelde gekant, leefden zij sober en veel matiger dan hun tijdgenooten in deze eeuwen, waarin men een eer stelde in veel drinken. Hun levenstijd valt in de jaren, die met recht voor onze Westelijke provinciën de „Gouden Eeuw” heeten. Het zou te boud gesproken zijn, dien hoogen naam ook in het afgelegen en nog weinig ontwikkelde Twente aan dit tijdperk te geven, want in de eerste plaats doet deze immers denken aan den bloei van kunsten en wetenschappen, gelijktijdig met de ontwikkeling van handel, scheepvaart en kolonisatie. De eenvoudige burgers onzer kleine

stedekens waren in dit opzicht nog ver ten achter bij hun landgenooten. Het weinige en eenvoudige onderwijs, dat zij genoten, zal in de meeste gevallen met de kinderjaren of kort daarna geëindigd zijn. Vroeg werden zij geplaatst in de praktijk van het leven, zij hadden hun eigen weg te zoeken en de zorg voor het dagelijksch brood liet hen niet weer los, maar hun bedrijf bracht hen vaak in andere steden, leerde hen andere menschen kennen. Toch zullen hun gedachten ook in den vreemde naar ik meen, voornamelijk op praktische dingen gericht gebleven zijn. Hun geloof, afgekeerd van al wat wereldsch was in hun oogen, deed hen waarschijnlijk niet naar schoonheid zoeken. Voor studie bleef hun weinig tijd en gelegenheid, evenmin voor lectuur. Maar met één boek waren zij door en door vertrouwd, met den bijbel, waarin zij dagelijks lazen. Duidelijk moeten hun al de beelden voor oogen hebben gestaan, die het lezen in het Oude en Nieuwe Testament voor den geest roept. Wij weten dus, dat zij niet in het practische leven op- of ondergingen, al waren zij kooplieden, die hun handelszaken met grooten ijver dreven. Mogen wij, wat Twente betreft, dezen tijd ook geen gouden eeuw noemen, toch hebben destijds ook hier krachtige mannen geleefd en gewerkt, wier arbeid van invloed is geworden op een ver verwijderde toekomst.

Onder de talrijke nakomelingen van Berent Paschen treft men in onze stad weinig reiders of fabriqueurs meer aan. Eenigen noemen zich „koopman" en zullen ook in linnen gehandeld hebben. Wel behoorden zij tot de meest welgestelde burgers. Bij den brand van 1750 werd de grootste schade geleden door Willem Paschen; men leest in de toenmaals opgemaakte lijst van geleden verliezen: „Willem Paaschen an behuisingen, Coopmanschappen als een grossier en huis-raat grote f 12.000". In een ouden bijbel werd destijds geschreven, dat mede verloren ging: „het pakhuis van den Coopman Wilh. Paschen, hetgene opgevult was met olie, brandewijn en voorloop". In de 18de eeuw komen hier onder de Paschens eenige vrederechters en ver-

scheiden zaakwaarnemers voor. Een belangrijke tak der familie heeft zich destijds van uit Enschede te Winterswijk gevestigd, welke plaats evenals Enschede door de vele menisten reiders, aldaar woonachtig, tot bloei kwam. Familierelaties en gelijke belangen verklaren het drukke verkeer tusschen dit plaatsje en onze stad, dat veel belangrijker was dan de relaties tusschen Enschede en de andere Twentsche plaatsen. Het was Willem Paschen, geboortig van Enschede en vrederechter te Winterswijk, die in het tragische geding van 1799, eindigende met de ter dood veroordeeling van Freule J. M. C. J. van Dorth, rechter was.

Tegen enkele schokkende mededeelingen, die Van der Aa over de terechtstelling geeft, kwam hij in een brochure in het jaar 1807 verschenen op. „Het vonnis werd ordelijk en met alle mogelijke bescheidenheid, met opzicht tot de ongelukkige dame, ten uitvoer gebracht”, schrijft hij ¹⁾. Hij wordt genoemd: officier en landschrijver van het ambt Lichtenvoorde, Drost van Bredevoort, Vrederechter te Winterswijk.

Omtrent Berents zoon Isaac Paschen valt nog te vermelden, dat hij in 1709 te Enschede nog de doopsbediening verrichtte, hetgeen in 1711 door zijn opvolger Abraham Blijdenstein geschiedde. Laatstgen. zal hier de eerste bezoldigde leeraar geweest zijn, als zoodanig komt hij ook te Zwolle in 1700 voor. Isaac Paschen is ongetwijfeld behalve leeraar ook koopman geweest; dat hij er goed bijzat, blijkt wel hieruit, dat hij met zijn vrouw Tryntien Pieters van Munsou herhaaldelijk voorkomt als kooper van onroerend goed; ook leenden zij aan verschillende burgers tegen een matige rente geld uit. Op 20 Januari 1723 had Isaac met zijn huisvrouw nog gekocht het huis en weerke „het Roode Herte, met spreiding op balken en hilden en daarbij gelegen grond, achterkamer en schoppe”. Op 16 Sept. van 't zelfde jaar werd van deze perceelen opdracht en cessie gedaan aan zijn wed. Trijntien Pieters van Munsou en hun zoons Berent

¹⁾ Zie B. Stegeman: Het oude Kerspel Winterswijk.

en Abraham Paschen, ten behoeve der weduwe. Deze broeders Berent en Abraham, waren sinds 1717 eigenaren en bewoners van de Nije Borch of het Loenshof.

Hieronder volgen voor belangstellenden nog enkele gegevens op Berent Paschen en voornamelijk op zijn kooophandel betrekking hebbende.

AANTEEKENINGEN EN OPMERKINGEN.

Bij Zenderen ligt een kottersplaatsje „den Paschen” geheeten, dicht aan de vernieuwde boerenwoning staat, of stond tot voor enkele jaren, een uit eikenhouten vakwerk en zeer groote baksteen en opgetrokken oud gebouw, een boerenhuis met een „wèvekeilder” en een daarboven aangebrachte galerij, een soort platvorm, dat als „het koor” bekend was. Dit gebouw, „de oude Paschen ¹⁾” genoemd, was in den aanvang der 18de eeuw een middelpunt van Doopsgezind gemeentelven. Destijds werd het bewoond door Hendrik Berends Hulshoff, een vroom en kundig man. In 1719 ondernam deze „Bischop” der Doopsgezinden met zijn broeder Arend een zendingsreis naar Danzig en Polen om daar zijn geloofsgenooten in de bediening van Doop, Avondmaal en Voetwassing voor te gaan en hen geestelijk te steunen door zijn prediking en raad. Na een afwezigheid van twaalf weken keerde hij behouden bij vrouw en kinderen terug. Of het kottersplaatsje waarop hij woonde „den Paschen” werd genoemd wegens bijeenkomsten daar op het Paaschfeest gehouden, of wel zijn naam aan een familie Paschen ontleende of gegeven heeft, blijkt niet. Vermoedelijk echter is de geslachtsnaam ouder. De kottersplaatsjes immers dragen doorgaans niet, gelijk dit bij de gewaarde erven regel is, een eeuwenouden naam. Wel blijkt uit de Enscheder boeken van Stad- en Landgericht, dat er in Twente reeds vroeg personen wonen, die den geslachtsnaam Paschen dragen. Of deze tot de later uit Westfalen gekomen Paschens en tot onzen Berent P. in betrekking staan, is niet bekend.

¹⁾ Zie A. C. Meyling in „Uit het verleden der Doopsgezinden in Twenthe”. Borne, J. Over & Zn.

In de boeken van Stad- en Landgericht Enschede worden o.m. genoemd:

1578. Christoffer Paasschen.

1583. Johan Paesschen.

1586. Anna Paesschens.

1599. Wilhelm Vosmar Paesschens.

„Meister Derk Paesschens amptman des huyzes Hengel” verschijnt als gevolmachtigde van den E.E. Frederik van Twickel in 1600 eenige malen voor het Enscheder gericht. ■

De ons bekende Berent Paschen wordt in 1626 met een Johan Paschen, die in deze jaren dikwijls vermeld wordt, in dezelfde zaak genoemd. Behalve in de reeds genoemde gevallen treffen we B. Paschen o.m. in de volgende zaken aan:

1629—15 April. Berent Paschen getuigt ongeveer 28 jaren oud te zijn.

1630—1 Juni. Michael van Berchem is aan den E. Berent Paschen 100 daalders schuldig.

1632—13 Febr. Berent Paschen × Beele geven hypotheek voor een schuld van f 200 aan de armen van het Nije Gasthuis, welke f 200 in 1575 door Adolf van Twickelo aan deze armen gelegateerd waren.

1636—10 Febr. Berent Paschen × Anna verkoopen aan Johan Becker × Tryne drie anpart des huizes, dat hij van zal. Jasper Geerliches door koop aan zich gebracht had. (Dit huis was gelegen op 't terrein der Oude Burcht). De nieuwe eigenaren verkoopen het huis 1649—24 Oct. aan Richter Herman v. Hovel. Bij deze gelegenheid komt ook ter sprake: „den gelimiteerden hof, waarop het principaalste huis heeft gestaan, nu in 6 huissteden verdeeld en bij de Heeren Burgemeesteren, Schepenen ende Raedt verkofft.

1638—5 Juni. Berent Paschen verkoopt een mate in Usseler marke genaamd „de middelste Hollenborch”.

1639—18 Mrt. Daniel Paschen, gevolmachtigde van zijn vader Berent Paschen, verklaart het huis met alinge weer, aan het kerkhof gelegen, aan H. Cost verkocht te hebben.

1641—13 Sept. Berent P. wordt genoemd als eigenaar van de Hackenborch in de Eschmarke.

1641—13 Sept. Berent P. × Anna koopen een huis.

1641—4 Oct. Berent P. × Anna hebben een gaarden gekocht gelegen aan hun Boomkampsmate voor 40 daalders plus 1 rijksd. wijnkoop voor verkoopers vrouw.

1643—15 Mrt. Berent P. × Anna koopen van Johan ten Verwoolt en huisvr. het goed Queckeboom in Usseler marke met gerechtigheden 't zij waertallen, tho heyde, tho water, tho weyde, tho toppe, tho toche, tho torfe, tho twijge so hooge als leege landerijen, met het nije huis, daer die Mooder tegenswoordig inne woont.

1643—17 April. Berent Paschen × Anna verkopen een huis, hof en alinge weer met puttengang en halve putte binnen Enschede en insgeslijks een hagengaarden voor de Eschpoorte aan Geerlig van Lochem × Trijne.

1644—14 Dec. Frans Roeland van Loon, ritmeester en zijn moeder Theodora van Munster, wed. Loon, nemen van Berent Paschen en Anna 100 rijksd. op met 6 % te verrenten uit de huur van het erve Bolhaar.

1644—18 Dec. F. R. van Loon en Wed. v. Loon—Munster doen cessie van Beerenbroekmate in de Groote Boermarke aan Berent Paschen.

1645. Berent Paschen en Anna koopen het goed Govertinck in Tweekeler Marke.

1645—15 Dec. Berent Paschen en Hendr. Becker zijn kooperen der erven Lubbertinck en Engelbertinck.

1646—18 Juny. Frans Roeland van Loon heeft van Berent Paschen × Anna f 600 opgenomen tegen 5 %, waarvoor hij hypotheek geeft op zijn goed Drienerhorst.

1646—10 Nov. Frans Roeland van Loen mede voor zijn moeder en voor zijn zuster Bertina van Loen, genaamd Boetzelaar, Drostinne van Drenthe, transporteert aan Berent Paesschen en Anna zijn goed Bolhaar, in Lonneker marke, in ruil voor de Berenbroecker Maete, waarvan Paeschen heden „renuntieert, weshalve geseyde Loon voorn. Paesschen goeder voldoening deede bedancken”.

1646—8 Mei. Wed. Brixien heeft aan Jan Beckers en Berent Paschen op interest gedaan 1200 guld. en vraagt daarvoor borgstelling.

1649—28 Mei. Burgem. Jan Cost en Berent Paschen worden, als gecommiteerden der Eschmarke, aangesproken voor de verteeringen op den holtink.

1650—8 Aug. „Nootgerigt vermits de naegen. hypotheekgoederen onder beide jurisdictien zijn gelegen” (n.l. onder het Land- en onder het Stadgerigt Enschede). Berent Paschen × Anna Werners hebben van den Krijgscommissaris Bernard Becker × Anna Balckhuis 1105 rijksdaalders opgenomen. Zij veronderpanden daarvoor hun goed, de Hackenborch in de Eschmarke en hun huis in Enschede, tusschen Jacob Helmink en Derk Roobers. De interest is bepaald op 66 rijksd. van 50 st. het stuk, jaarlijks binnen Deventer te leveren. Deze krijgscommissaris Becker woonde te Burgsteinfurt. Ook anderen hadden belangrijke sommen aan hem af te dragen. Men leest b.v. in de Enscheder landgerichtsprotocollen: 1649—23 Marty. Bernard van Bevervoorde tot Bruyninkmule bekent van commissaris Becker × Anna Balckhuys ten behoeve van het kerspel Schoppingen en uitkoopinge van de Zweedsche volker opgenomen te hebben, als zijn eigen proper schuld, de somma van 1000 rijksdrl. tegen zestig rijksd. jaarlijksche rente, waarvoor hij zijn erve en goed Reef in Tweekeler marke ten onderpand stelt.

Waarschijnlijk heeft Berent voor het drijven van zijn reiderszaak kapitaal noodig gehad. In verband met het voorgaande zou men echter ook kunnen onderstellen, dat het geld is besteed tot delging van schuld ontstaan door den oorlog. Het zou kunnen zijn dat hij in Westfalen nog goederen heeft bezeten, en daarop brandschatting of andere oorlogskosten heeft moeten betalen.

1650—12 Mrt. Berent Paschen koopt van de Wed. van Laer Budde en haar dochters de Elshaves Bree op den Botterik en een stuk land in 't Laersunder.

1650—26 Mrt. Berent Paschen wordt genoemd als goedsheer van Geert Fyckrink, die eigendom heeft in de Linder maete naast Cruyse Welle.

1651—16 Sept.—Berent Paschen gecommiteerde der Lonneker marke.

1651—9 Dec. Berent Paschen × Anna Werners verkoopen hun erve Queckeboom in Usseler marke, met de daartoe behoorende volle waar, aan Roelof Smalenbroock × Geertken.

1651—22 Sept. Berent Paschen × Anna koopen een huis van de erfgenamen Lubbert Becker en verkoopen op dienzelfden dag een huisje.

1655—2 April. Berent Paschen en Anna koopen den Botthoves kamp met eene zijde aan de Heurne gelegen.

1655—7 Febr. Lodewijk Geinck × Joffr. Jaspalina Ripperda zijn aan Berent Paschen 300 gld. schuldig.

1656. Maart. De mondige kinderen van wijlen J. R. G. van Loen en de voogd der minderjarigen hebben aan Berent Paschen × Anna een obligatie van 1000 car. gl. afgegeven. Zij stellen hun goed Klein Berenbroock ten onderpand.

1656—2 Febr. De kinderen van J. R. G. van Loen en hun voogd transporteerden aan Berent Paschen × Anna hun aangeërften ouderlijken gaarden aan de Hoorne.

1657—14 Sept. In het geschil tusschen de Lonneker Marke en de Stad Oldenzaal over het Oldenzaalsche veen zijn naast den verwalter drost N. van Bevervoorde en Heer Wilhelm Ripperda tho Boeculo, Hengelo etc. door de goedheeren als mediateurs gecommiteerd om limiten te beramen; de holtrichter Voet, de hoffmeyer ter Gronouwe, de hoffmeier Stuer van Espelo, en Paesschen. (Lonneker Markenboek).

1659—1 Oct. Berent Paschen × Metken Odink bekenen ontvangen te hebben van Adolph van Rensen × Joffr. van den Clooster 2000 car. gl. tot voortzettinge van haar koophandel en aangevangen reiderije tegen zes ten honderd. Zij stellen tot onderpand hunne erven Fyckerink en Bolhaer in Lonneker en de Hackenborgh cum anexis in de Eschmarke.

1660—2 April. Berent Paschen × Metken hebben opgenomen van Jan Oelink Boerschap Oele, gericht

Delden ingezeten, × Gebbe 1000 car. gl. Zij stellen hunnen gaarden ten onderpand.

1660—19 Mrt. Bij Raadsbesluit der stad Enschede wordt „ter presentie van Berent Paeschen en Hendr. Bekker als Gecommitteerden en Bevolmagtigden van haare Geloofsgenooten” vastgesteld, dat „Die geene so Professie doen van de Mennonitische gesintheid” van alle borgermonsteringe zullen worden ontheven. Ter wille van dit voorrecht, dat hen in de meeste gevallen van gewapenden dienst vrijstelt, zal ieder menisten huisgezin jaarlijks een rijksoord of 12½ stuiver te betalen hebben (Racer I, Bylaagen blz. 90 en Benthem Gesch. v. Enschede, blz. 410).

1661—11 Dec. Berent Paschen × Metken O. en Joest Cost en Joan van Lochem momberen van B. P.'s onmondige kinderen (uit zijn 2de huwelijk met Anna W.) en Arend Muller voor zijn vrouw Beele Paschen (kleindochter van Berent en zijn eerste vrouw Beele) transporteeren aan Elisabeth Harlet en haar zoontje Amelius Ripperda de erven Breteler, Fyckerink en Waltenbecke in Lonneker.

1670—10 Maart. Berent Paschen, liggende krank te bedde, voegt aan zijn testament een codiciel toe, waarin hij beschikkingen maakt ten gunste van eenige zijner kinderen.

1671—6 Maart. Als voogden der onmondige kinderen van wijlen Berend Paschen treden op secr. J. Cost en Jan van Loggum.

1703—24. Berent en Anna Paschen kinderen van wijlen Gerrit Paschen verkoopen hun halve plaats, de Hackenborgh geheeten, gelegen aldernaast het erve Varwijck in de Eschmarke. De plaats is voor de halfscheid bezwaard met 2 gl. 10 st. in de Duitsche schole binnen Enschede.

1714—24 Januari. Berent Helmig × Hendrina Bloemen geven voor een schuld van f 1000 aan Jan Stroink in onderpand hun huis en hof „daar tegenswoordig in woont Abraham Paschen, met de Visscherye en den Poll

gelegen op de stadsgrafte. Het wordt aangeduid als „huis en hof genaamd Loonshoff”.

1717—26 Januari. B. Helmig × H. Bloemen doen cessie en overdragt aan Berent Paschen × Elisabeth Willink en Abraham Paschen × Geesken ten Cate van hun huis en hof met al zijn gerechtigheid, exempt havezate gerechtigheid enz. „Het planket aan comparanten (Helmigs) hof zal niet hooger gemaakt mogen worden, als het tegenswoordig is, ook geen boomen geplant, die het gezicht van het verkochte huis op het stadhuis belemmeren” enz.

1751—9 Oct. Isaac Paschen en zijn zuster Christina P. (kinderen van bovengen. Berent P. × Elisabeth Willink) verkoopen hun verbrande huisplaats en grond (op Loenshof) gelegen aan den hof van Ds. Stokman en de zoogen. paapsche kerk, voorwaarts bij langs den hof van Abraham Paschen.

1725—2 April. Testament van Abraham Paschen bovengen. Zijn zegel vertoont op het wapenschild een gaand lam met Paaschvaan, daarboven als helmteeken een stijgend, gehoornd schaap. Ter weerszijden van het helmteeken links A., rechts P. In het familieboek „Het Geslacht Warnaaers”, wordt het wapen der Paschens als volgt beschreven: In blauw een zilveren paaschlam, een gouden vaan met rood kruis dragende en gaande op een groenen grasgrond. Helmteeken het lam uitkomende. Dekkleeden zilver en blauw.

Tot op onze dagen hechten de Twentsche fabrikanten, gelijk hun voorvader Berent, groote waarde aan het bezit van boerenerven. Een oud gezegde luidt: „et laand, door geet ow ruter en peerd oaverhen, meer metnemmen könt ze et nig”. Deze wijsheid zal in ouden tijd, vooral tijdens de Munstersche oorlogen, zijn opgedaan.

XXV.

DE VOORoudERS DER FABRIQUEURS JAN EN
HERMAN VAN LOCHEM.

In de 18de eeuw hebben leden der familie van Lochem het eerst te Enschede met succes de katoenbewerking ter hand genomen. Reeds in 't laatste kwart der 17de eeuw hadden de van Lochems hier voor de ontwikkeling der linnenindustrie grooter beteekenis gehad, dan de nakomelingen van Berent Paschen. Waarschijnlijk waren beide geslachten reeds vroeg door huwelijken aan elkaar verwant, maar de familienaam der vrouwen wordt destijds zóó zelden genoemd, dat dit niet kan worden aangetoond. Dat het wapen der van Lochems zooveel overeenkomst met dat der Paschens heeft, kan, naar het mij voorkomt, geen andere reden dan verwantschap hebben.

In het meergenoemde werk „Het Geslacht Warnars” wordt het wapen der van Lochems als volgt beschreven: „In zilver een gaand lam in natuurlijke kleur op groenen grasgrond. Helmteeken: het lam uitkomende. Dekkleeden zilver en groen”. Voor dit geslacht is het geen sprekend wapen, het heeft dus alle kans, dat het aan het wapen der Paschens ontleend is. Hierbij moet ik echter opmerken, dat dit wapen, dat bij den te Deventer gevestigden tak in gebruik was, nergens door mij voor de te Enschede wonende van Lochems werd aangetroffen. Ook Herman v. L. (1695—1782) de bekendste en vermogendste reider uit de familie voortgekomen, gebruikt slechts een stempel, waarop niet anders te zien is, dan het vaak als huis- of linnenmerk voorkomende teeken verbonden met zijn initialen.

De van Lochems kwamen niet, zooals destijds vele menisten reiders, uit Westfalen naar hier en hebben er ook in de jaren der geloofsvervolgingen niet tijdelijk verblijf gehouden.

Het oudste der boeken van Stad- en Landgericht, dat bewaard bleef, begint met het jaar 1572. De v. Lochems zijn hier dan blijkbaar reeds een sedert lang gevestigde

familie, die zich in verscheiden takken heeft verbreid. Onder hen treffen we aan zekeren Hendrik v. L. geb. 1566, die in 1600 pachter der gemeene middelen is. Een Jacob v. L. komt ook onder den naam Mychoris voor o.a. in 1572, wanneer hij een der gedeputeerden onzer stad naar Goor is, waar over een brandschatting met den gevolmachtigde van Graaf Willem van den Berg moet onderhandeld worden. Waarschijnlijk was hij een der vier burgemeesteren. Zijn dochter Hille van Lochem „Jacob Mycharius eheliche dochter” is een vrouw, die ijverig handel drijft.

Andries of Drees van Lochem vinden wij echter het vaakst genoemd. In 1572 was hij reeds vader en grootvader van een talrijk nageslacht. Zijn nakomelingen kregen voor de ontwikkeling onzer stad groote beteekenis. In 1829 stierf deze tak, wat Enschede betreft, uit met Jan van Lochem, die een verdienstelijk burgemeester, een geacht en bemind burger geweest is, wiens heengaan door velen werd betreurd.

Wie de kinderen waren van den stamvader Andries blijkt uit twee aktes van 19 Januari 1572. Andries v. L. verkoopt op dien dag „franc und immermeer syen husede samt dem ganschen huse, so dat Dres nu itsige tidt in gebruik hefft gehat”. Zijn buurman Roloff Cost „heft geen grunt verders neffens sijnen huys en Dreses huys dan sijne druppelval”. In twee groepen verschijnen achtereenvolgens de kinderen van Andries, om afstand te doen van hun rechten op deze perceelen, „alles tot behoef ons lieven vaders”.

De eerste groep bestaat uit „Joachim van Lochem myt Grete syn echte husfrawe unde Peter de junge” en verder is met hen zekere Lubbert Wygbolts, als gevolmachtigde der kinderen van overleden Geryt van Lochem met Grete ten Vogelsangh, hun moeder. Daarna verschijnen in de tweede groep Trude, Andres van Lochems dochter, en Peter de olde met Jenne zijn huisvrouw, die gelijk de vorigen, verklaren afstand te doen van hun eigendomsrecht „ten behoef ons leven vaders”. Ook is er nog sprake van een zoon Hans, die buitenslands is.

Welke geloofsovertuiging Andries in dezen bewogen tijd aanhing, kan uit geen der vele gevallen, waarin hij genoemd wordt, afgeleid worden. In 1573 eindigt echter een door hem afgelegde verklaring met de woorden..... „unde kent hem nich schuldich, dat wyll he holden myt syne ede also waer to wesen". Daar hij hier geheel vrijwillig het afleggen van een eed aanbiedt, acht ik het onwaarschijnlijk, dat hij doopsgezind was. Volgens Blaupot ten Cate zou hij omstreeks 1580 van de R.K. tot de Doopsgezinden zijn overgegaan.

Van de vier bovengenoemde zoons is Peter de olde gehuwd met Jenne, wegens het uit dit huwelijk voortgekomen nageslacht, voor ons het meest van belang. Minstens even vaak als bij den familienaam van Lochem, vinden we hem genoemd als Peter de Moller of Molle-nair. Hij zal dus pachter of eigenaar van een molen zijn geweest. In een later geslacht is „de molenmate" nog een familiebezit. In 1585, toen in Enschede Spaansch garnizoen lag, was Peter een der raadslieden van het St. Antonius Gasthuis, waarom het mij waarschijnlijk voorkomt, dat hij Katholiek was.

Drees van Lochem en na hem zijn zoon, Peter de olde of de Moller, worden herhaaldelijk genoemd als er van houtkoop uit een der omringende marken sprake is. Vóór 23 Maart 1618 is Peter overleden. Op dien datum wordt diens zoon, Drees, aangesproken wegens een houtkoop door zaligen Peter Muller, Drees van Lochems vader, gesloten. Deze tweede Andries of Drees komt in 1619 voor als Andries Muller, alias Lochum, en zeer vaak ook als Andries Muller. Hij was iemand, die meetelde in zijn geboortestad en een goeden naam had.

Blijkbaar heeft hij ook beter onderwijs genoten, dan vele zijner tijdgenooten. Hij houdt er een boekhouding, een zoogen. schuldboek, op na en biedt bij zekere gelegenheid aan, aan te toonen, dat het handschrift van zalige Wolter Brouwer op een obligatie hetzelfde is, als diens handschrift in de schuldboeken van Herman Schouwink en Leyffert tho Lasonder. Soms ook staat hij een medeburger in een of andere zaak voor het gericht

bij. Als Theodorus Oelen, der rechten licentiaat, op 24 Oct. 1628 verzoekt, dat er voogden mogen worden benoemd voor de kinderen van Laurentz tho Lasonder, worden door burgemeesteren daartoe gesteld: de Heer der Nije Borch Enschede J. R. G. van Loen en Andreas van Lochem, die deze benoeming ook aannemen.

In 1628 komt een houtkoop ter sprake, die van wat meer belang is, daar hij ook een blik geeft op de tijdsomstandigheden. Andries van Lochem wordt op 28 Mei als getuige opgeroepen door Johan Cost en bevestigt dan, dat hij ongeveer acht jaar geleden, te samen met Johan Cost en Johan van Alstede, van den zaligen Drost Ripperda eenige perceelen eiken en beuken heeft gekocht, waarvan zij 4000 velgen (voor wagenraderen) hebben doen maken, die zij verkocht hebben aan Joachim Spylen. Dit hout moest uit het Wolthoes bij Alstätte op de Buurserbeek geleverd worden. Drees zelf heeft de velgen helpen „korten en virden”, „den koopzedell” heeft hij nog in huis. Hij verklaart ongeveer 47 jaren oud te zijn en is dus omtrent 1581 geboren. Na acht dagen moet hij op deze verklaring den eed afleggen en heeft toen „met manne Wahrheit in Edes stat verklaert also Wahrhaftigen tho synn”. Dit wijst er waarschijnlijk op, dat hij Doopsgezind was; van zijn zoons blijkt dit met zekerheid kort daarna.

De geschiedenis van het Wolthoes, dat hier genoemd wordt, leert men kennen uit een interessant artikel van Pfarrdechant Tenhagen voorkomende in „Aus Alter Zeit” (Ahaus) Jaargang V No. 1, 2 en 3. Het blijkt een der talrijke goederen te zijn geweest, die in de vele oorlogs- en pestjaren tusschen 1350 en 1580 door brand, plundering, roof, pest en uitsterven der bevolking totaal te gronde gingen en eeuwenlang woest en onbewoond bleven liggen. In 1336 werd het genoemd als een boeren-erve met bijbehorend groot bosch, gelegen aan het Alstätter Broek en het Aamsveen. In 1408 was het een der bezittingen der Heeren van Solms. Later kwam het aan de Graven van Bentheim, die hun Alstätter bezittingen omstreeks 1620 verkochten aan den Drost Unico Rip-

perda; zooals uit bovengen. houthandel blijkt, maakte deze spoedig een deel van het hout te gelde.

Bij den verkoop der Alstätter goederen waren er echter moeilijkheden ontstaan over het eigendoms-, of over het gebruiksrecht van het Wolthuis, waardoor het niet kon overgedragen worden. Deze bezitting was toen reeds sedert langen tijd een wildernis, grootendeels overwoekerd door oerwoud, waarin eeuwenoude eiken stonden. Toen de Graaf van Bentheim in 1678 de gronden, waarover in 1620 oneenigheid geweest was, toch ten slotte had verkocht, ontstond er, tusschen den kooper ter eener en de Alstätter boeren, die er sedert onheuglijke tijden hun vee weidden, ter anderer zijde, een proces, dat zich tot 1713 voortsleepte en waarin zich de boeren bijkans geruïneerd schijnen te hebben. Zonder eenig succes voor hen, want ofschoon het recht waarschijnlijk aan hun kant was, konden ze tegen de groote heeren niet op. Duidelijk blijkt, hoeveel er toen aan de rechtspraak ha-perde.

In het eerste procesjaar, 1679, lieten die van Alstätte voor Richter Johan Cost te Enschede een getuigenverhoor instellen. Ondervraagd werden de drieenzeventig jarige Luiken Evekinck, de negenenzeventig jarige Johan Swartkatte, de negentig jarige Willem Dagge en de eenenzeventig jarige Hendrik Lutje Hulsick. Zij beschrijven het Wolthuis, zooals het zich voordeed ten tijde van den houtkoop der Enscheder burgers, het was toen een wildernis bij Alstätte, hun wel bekend, eenigen van hen hebben er weleer varkens helpen hoeden. Een huis hebben zij daar nooit gezien en zij hebben er ook nooit van gehoord dat er een huis op gestaan heeft. Wel herinneren zij zich, dat er geweldige boomen, eiken en beuken groeiden, vooral op de gedeelten, die als „den Esch” en „et Vennekämpken” bekend zijn, alwaar ook, naar de bodemgesteldheid te oordeelen en gelijk tevens de overlevering wil, in oude tijden bouwakkers hebben gelegen.

Eens, lang geleden, had de Graaf van Bentheim aan den Drost Ripperda „een holt vereerd” uit het Wolthuis.

Het was een reusachtige eik, die tot molenstandaard en molenas zou dienen. De boeren van den Enscheder Esch hadden den sterksten blokwagen en veertig paarden noodig gehad om hem te vervoeren. Het bosch op het oude Wolthoes stond zóó dicht, dat zich allerlei gedierte daarin ophield, wolven, herten, reeën, hazen en vossen, men kon er met een wagen bijna niet door komen, hier en daar was het hout zoo ineen gegroeid, dat men er door moest kruipen. De getuigen hadden er, vooral in den tijd toen Verdugo commandant van Oldenzaal was, dikwijls helpen jagen.

Zóó als ons hier door de verklaringen der vier oude getuigen de toestand van het Wolthoes wordt geteekend, zal het er vóór en tijdens den houthandel door de drie Enscheder burgers gesloten, hebben uitgezien op menige vervallen bezitting in Twente en aan de overzijde der grens. Tevens is uit dit proces op te maken, van waar een groot deel der houtvloten afkomstig zal geweest zijn, die, zooals nog bij mondelinge overlevering bekend is, over de Buurser beek vervoerd werden. Men krijgt den indruk, dat er in den omtrek van den Braam te Buurse destijds enkelen waren, die men eer onder de handelslieden, dan onder de boeren zou rangschikken. Ook handwerkslieden trof men er aan, o.a. tijdens het proces der Alstätter boeren een rademaker. De bereiding van velgen door Dries en zijn compagnons kan tot vestiging van dit handwerk aanleiding geweest zijn.

Kuel-Jan of Jan ter Kuile, op een boerenplaatsje bij den Braam wonende, is ook niet enkel landbouwer, hij is in staat aan verschillende personen geldsommen op rente te verstrekken, o.a. in 1650 aan Juncker Oer op 't slot Egelborg bij Legden in Westfalen. Misschien moest dit geld besteed worden aan den herbouw van een vleugel aan het oude kasteel, die omstreeks dezen tijd werd uitgevoerd. In 1623 was dit deel van de burcht door troepen van Tilly in elkaar geschoten.

Wij komen thans, na een lange omzwerving op ander terrein, bij Andries van Lochem en de stad Enschede van omstreeks 1625 terug. Wij treffen Drees en „Greete

zijn echte huisvrouw" in onze stadsboeken nog herhaaldelijk aan. Deze Greete is een dochter van Herman Wal-mink. Als zwagers van Drees worden genoemd: Wool-derink en Geert Engerkink; ook Herman ten Warwick, gehuwd met Trijne van Lochem, was waarschijnlijk een zwager. Al deze namen zijn aan gewaarde boerenerven nabij Enschede ontleend, de dragers der namen waren bewoners dezer hoeven of daarvan afkomstig. Wij kunnen de v. Lochems dus wel als een oud Enscheder familie beschouwen.

In 1623 spelen de kinderen van Drees en Greete nog in Enschede's straten en daarbij gaat het druk en levendig toe. Dientengevolge wordt Drees door Lucas Becker aangesproken voor 30 stuiver „herkommende van beklagenden soene van meisterloon wegens eine quetsuire, so beklagenden soen clegers soene angedaen", maar Drees zegt: „dat solches oet spoelle geschiet, hadden sie tho hope gefochten, so wolde hie solches betaelen, aldwijle solches jocose geschiet, kent hie hem niet schuldig ende daer sinnen mehr kinder gewest spoelen dan die sijne".

In Juni 1634 vond ik Drees nog genoemd. In October van dat jaar verschijnt Greete, nagelaten weduwe van Drees van Lochem en in Nov. haar vier meerderjarige zoons: Jochem, Peter, Jan, en Gerlich, die mede te samen optreden voor hun minderjarigen broeder Joest en hun zuster Hermken. Jan, hoewel waarschijnlijk niet de oudste van het zestal, schijnt de meest strijdbare te zijn. Greete had aan hem op 14 Oct. 1634 „om redenen haar daartoe movirende" vooruit met consent harer andere kinderen gelegateerd en gegeven „alsodane hondert daler sampt verlopen pension, als haar van Jan Vogeler competeeren". Het werd nu Jan's taak deze „competierende penningen" te innen en blijkbaar was dit niet gemakkelijk. De schuldenaar was van het stadhuis, waar hij in verzekerde bewaring werd gehouden, op borgstelling vrij gelaten.

Als zijn borgen werden zijn zwagers, Hendrik Reekers major en Hendrik Reekers minor door J. v. L. aangespro-

ken. Vele Enscheder doopsgezinden blijken zich voor de zaak geïnteresseerd te hebben, waarschijnlijk was de menisten gemeente er in betrokken. Dat zij toen reeds een gemeente vormden, valt uit het volgende wel af te leiden. Een aantal burgers die „als meniste zijnde mit oer mannenwaerheit bij handtastinge” getuigenis afleggen in deze zaak, verklaren op een der vele, in het boek helaas niet weergegeven vragen „dat hetgeen in den artikel passeert, niet bij onze gemeente bestaan zal kunnen”.

Het is vooral weer Berent Paschen, die zich in dezen groote moeite geeft. Er hebben ten zijnen huize bijeenkomsten plaats en hij heeft aan het gericht over het geschil een uitvoerigen brief geschreven die helaas niet in de stukken is opgenomen, maar op welken brief de andere getuigen zich beroepen. Tegenover zoovele menisten gevoelen de gebroeders Reekers zich blijkbaar niet op hun gemak, zij verzoeken op 27 Juli 1635 „dat het proces daetelijk moge gesloten en aan onpartyische rechters gelaten, doende professie van de gereformeerde religie”. Ten slotte evenwel eindigt de zaak daarmede, dat Hendrik major en Hendrik minor aanbieden de 100 daalders te betalen.

Uit het bovenstaande blijkt, dat de familie Doopsgezind was en dat Jan v. L. zich in zijn jonge jaren al geducht wist te weren. Nog duidelijker komt dit negen jaren later uit: Bij resolutie van 20 Maart 1641 was, gelijk Blaupot ten Cate mededeelt, door Ridderschap en Steden op aandringen der Synode vastgesteld, dat de drosten de vreemde bisschoppen (Oudsten) van de Mennoniten niet zullen toelaten, maar buiten houden; op 16 Maart 1643 was dit besluit hernieuwd.

Enkele weken daarna blijkt te Enschede een overtreding van dit verbod plaats gehad te hebben en Jan v. L. had daarin een werkzaam aandeel. Het voorval had plaats op Pinkster Maandag 1643 en komt op 7 Sept. van dat jaar voor het eerst en daarna herhaaldelijk in de Enscheder boeken ter sprake. Daaruit wordt ons o.m. het volgende bekend:

Op 27 Febr. 1644 „compareert voor Lambert Brouwer

en Laurens Jansen, borgemeisteren in der tijd, die Volmachtiger van den Heer Landtdrost van Twenthe, seggende dat Joan van Lochem, borger alhier, sich heft onderstaan op Pinkster Maandag lestleden, wanneer het gerichte vernomen hebbende, dat Twee vrembde ende uytlandtsche leeraers der Anabaptisten respective van Stenvort ende Gronouwe to huise van Johan van Lochum alhier binnen Enschede waren angelangt om haere ceremonien toe pleegen, uyt last van hoocheit achtervolgende die Ordon. tegens soedaene vrembde leeraers gestatueert, den onderrichter ten huize voorgem. hebben gesonden, waer beklagte, hem dragende als weert ten huise in absentie zijnes broeders Joachim, gemelte onderrichter hebbe geresponseert ende verhindert zijn Ampt en last toe voldoen met dreigementen van sich van daer toe packen, offte hem toe willen vort maaken, sunt verba formalia, waarop het Gerichte, met twee daertoe versochte soldaeten hem derwaarts begevende, van gemelde Joan van Lochem meede is geweert, so die deur heft toegelouden en tegens het protest, all quam die Drost selver so wilde hij hem doch niet oplaeten, synde also een publycqe gewalt in een lant van justitia niet tollerabel, en het Gerichte verhindert int administreren van die Justitia en 't Exerceeren van der heeren Ordonnantiën, strafbaar anderen tot Exempel eischende volmachtiger voornoemd; dat Beclagte zal worden condemniet in een poena van 100 goltgl. en 100 mud haver toe proufijte van die hoocheit off so veel myn ofte meer, als in goede justitie anderen tot Exempel sall bevonden worden toe behoeren, het Gerichte haar activ van juierio gereserveert met eisch van kosten.

Jan van Lochum versocht sesz weken tijdt en copiam.

Ex adverso secht, dat Beclagte, opiatrerende in zijne notoire moetwilligheit, diese zaake door verlengonge van tijdt soeket toe treneren, verzocht oversulx, dat bij den E. Gerichte denselven eenen korten en behoerlyken tijdt omme toe antwoorden moge gestelt worden.

Ende aldewijle denselven hier in pleno judicio bekend zijne goedere so veel niet weerdig 't zijn als die anspraeke

vermeldet, verzocht, dat zijn persoon moge blijven in arrest ter tijdt hij cautia sall gestelt hebben voor 't gewijsde.

Jan van Lochem heft tot een Borge gesisteert zijnen broder Peter van Lochem om 't gewijsde te voldoen.

Jan van Lochem wort een maant tijd vergunt".

De zaak komt echter niet alleen in 't laatst van Maart maar ook in April, Mei en Juni van hetzelfde jaar nog telkens weer voor, waarbij we o.m. het volgende vernemen:

De volmachtiger van den drost „repliceerende teegens het inpertinent antwoord bij Jan van Lochem ingediend" zegt dat deze „d' Intreed van zijn huis om 't arresteeren twee vreemde personen" heeft geweigerd, „sonder dat deselve verweerder can excuseeren, dat hij (was) ignorant van die placcaeten in die aenspraecke gementioneert en dat die executie van dien solden moeten geschieden bij die Borgemn. en niet bij den Gerichte".

De Verwalter Richter, Joannes Cost, getuigt vervolgens, dat hij den onderrichter ten huize van „Joogem van Loggum gesonden" heeft om „twee uytlandsche der Anabaptisten Leeraers aldaer te arresteeren", maar Jan van Lochem heeft hun den toegang geweigerd, waarna de verwalter Richter Cost „met twee versochte soldaten neffens den onderrichter" zich ter plaatse heeft begeven. Hij heeft van Lochem toen „met verscheydene minnelijke waerschouwingen van zijn schaede ende daeruyt spruytende onheil" gezegd de opening der deur te laten geschieden, „waerop hij geantwoordet zijn broeder waere niet 't huys, die hem 't selve te bewaeren gelastet ende hij waere niet gehouden voor 't gerichte kisten noch kasten te eroopenen, oock so waer op die kamer niemandt vreembs".

Deze laatste zinsnede doet denken aan wat de overlevering omtrent Menno Simons vertelt, die, vóór op een wagen gezeten, door zijn vervolgers werd gevraagd, of Menno Simons daar niet in was en deze vraag voor de inzittenden herhaald hebbende, hun ten antwoord gaf: „ze zeggen, dat hij daar niet in is".

De gezochte personen waren hier waarschijnlijk ook

niet op de kamer, maar op zolder of in een of andere kast verborgen. De verwalter richter heeft volgens zijn getuigenis op het zeggen van Jan van Lochem geantwoord: dat hij met geen kisten of kasten veel weyniger met deeser stads ingesetenen te doen had en „soo daer niemandt vreembs waere, daer ick see nochtans booven hoorde, waeromme hij dan niet open deede?"

Uit het bovenstaande meen ik te mogen opmaken, dat de beide leeraren ongedeerd zijn ontkomen. Maar hoe kwamen ze de poort uit, of de gracht over? Heeft het gericht, dat blijkbaar over soldaten beschikte, niet een oog op het huis laten houden, of wilde men eigenlijk liever een oog dicht doen? De stadsboeken bevatten geen nadere gegevens omtrent deze zaak; wat Jan te zijner verdediging of verontschuldiging zegt, blijkt niet. Hij schijnt zich eenige malen schriftelijk tot het gerecht gewend te hebben, maar van deze brieven is geen copie genomen.

Uit wat wel in de boeken wordt vermeld, moeten wij afleiden, dat hij, heftig van temperament was en geen moeilijkheden uit den weg ging, maar ook, dat hij een vaste geloofsovertuiging had en daaraan steeds getrouw bleef. Zeker zal hij van deze zaak groot nadeel hebben ondervonden. Misschien is dit de oorzaak of een der oorzaken geweest, waarom hij er tusschen 1646 en 1650 finantieel moeilijk voorstaat. Een groot aantal schuldeischers hebben in deze jaren gelden van hem te vorderen; wel zijn het slechts kleine bedragen, maar in 1649 leest men toch, dat op „Jan van Loggum zijn mobile panden, bestialen en anders niets uitbescheiden aanpanding gedaan wordt, „onder voorbehoud, dat mits den kraem van voorz. van Loggums huisvrouw, haerluyden dit niet kan worden aangesegd, deze panning haer met den eersten gerichtelijk zal worden geintheemt".

De huisvrouw, waarvan hier sprake is, was Jan van Lochems tweede echtgenoote. In eersten echt was hij gehuwd geweest met Aelken Holsteyn, wed. Klaas Hulsken, met haar had hij op 20 Juni 1642 een huis aan „de stadsstrate en den stadsgreffen" gekocht. Vóór 1645 is

Aelken Holsteyn reeds overleden. Op 22 Sept. van dat jaar worden voogden gesteld over haar nagelaten kinderen: één dochttertje, Aelken Hulsken, uit het eerste en Drees en Hendrik van Loggum, uit haar tweede huwelijk geboren.

Deze drie kinderen bereikten allen den volwassen leeftijd. Aelken Hulsken vermaakt als huisvrouw van zekeren Jan van Lochem te Almelo in 1668 aan haar halve broeders Hendrik en Drees van Lochem elk twee zilveren ducats.

Hendrik van Lochem heeft in 1670 huwelijksvoorwaarden opgesteld met Trintjen van Bebber, wed. Abraham ten Cate, die uit haar eerste huwelijk vijf kinderen had. Wanneer het echtpaar in 1680, zij ziek liggende, een testament maakt, is zij reeds grootmoeder. Hendrik v. L. stelt zijn broeder Andries en zijn halve zuster Aelken tot erfgenamen.

Jan v. L., de vader, was dus vóór 1649 hertrouwd. Het nagaan van zijn verdere geschiedenis geeft hier en daar moeilijkheden. Hij heeft namelijk twee naamgenooten, een oudere is de zoon van Jan van Lochem en Jutte Machorius, de tweede, jonger dan hij, zoon van zijn oom Joachim en Hille, is Jan van Lochem junior tot Borne of ook wel Jan Jochems tot Borne. Als koopman treft men hem vaak in de Enscheder boeken aan. In 1648—1651, waarschijnlijk ook daarna, woont hij te Borne, maar hij kan zich later te Enschede gevestigd hebben, wat evenwel niet gebleken is.

Ik meen evenwel als zeker te mogen aannemen, dat er van onzen eersten Jan van Lochem, zoon van Andries en Greete Walmink sprake is, wanneer wij vermeld vinden, dat op 1 Mei 1654 Jan van Lochem junior en zijn huisvrouw Geesken ten Katte van den Richter Henr. van Limborch een huis, hof en achterhuis koopen, te meer daar onder de kinderen van dezen Jan van Lochem later voorkomen een Andries, een Hendrik en een Griete, maar geen Joachim en geen Hille.

Rampen bleven de familie van Lochem in deze jaren niet gespaard. Op 27 Sept. 1645 verschijnt voor 't sche-

pengericht Greete, wed. van zal. Andreas van Loggum met haren mombler Berent Paschen, nevens Joachim en Jan van Loggum, hare zonen, die mede voor hun broeders optreden. Zij verklaren „dat hun dochter en zuster Hermken, van Godt almachtich met blindtheyt besocht sijnde, ganschelijk niet bequam is om haer kost en klederen te gewinnen". Zij willen daarin bijtijds voorzien, waarom Greete aan haar dochter de volgende perceelen levenslang en lijftochtsgewijze vermaakt. Ten eerste den geheelen Wiltvanckskamp aan den Butthoff, idem de maat in 't Laersunder en het veld en het geheele huis en hof, waarin comparanten zal. vader met comparantinne levenslang gewoond heeft. Hermken zal al deze perceelen aan niemand vreemds mogen verhuren, maar ze door haar broeders en hun erfgenamen laten gebruiken, die er zooveel huur voor moeten betalen, als een vreemde geven zou. Ook Peter en Gerlich van Lochem verschijnen later nog, om deze beschikkingen mede namens hunne huisvrouwen goed te keuren. Joost, de jongste zoon, woonde destijds in Hattem.

De drie te Enschede gevestigde broeders van Jan van Lochem vinden wij in deze jaren dikwijls genoemd bij zaken van koop of verkoop. Joachim of Jochem met zijn huisvrouw Hilleken, Peter van 1645 tot 1652 met zijn vrouw Hester en later omstreeks 1680 met Metken Odink, wed. Berent Paschen, met wie hij op zijn ouden dag hertrouwd was. Gerlich van Lochem en Trijne, zijn echtgenoot, koopen of verkoopen herhaaldelijk huizen en vaste goederen; of ook hij in linnen handelde, bleek mij niet. De drie andere van Lochems waren reiders, al vonden ze in dit vak waarschijnlijk niet uitsluitend hun bestaan.

Joachim en zijn zoon Jan hebben eenige keeren een geschil met een leverancier van Mindergaren (waarschijnlijk garen uit het bisdom, later de provincie Minden, want uit Duitschland worden destijds veel garens en kettingen betrokken).

Aan Peter van Lochem wordt het weven van stukken linnen aanbesteed. In zijn huis heeft hij een „scheerka-

mer", hierin staat het scheerraam, waarop het linnengaren geschoren wordt. Men leest in zijn testament van 11 Mei 1685, dat Peter van Lochgum nog gezond van lichaam en zijnes verstandes en memorie ook geheel wel machtig een codiciel aan zijn vroeger gemaakte beschikkingen heeft toegevoegd, waarbij hij aan zijn lieve huisvrouw Metken Odink vermaakt, om tuchtsgewijze door haar gebruikt te worden, alsodane kamer genaamd de scheerkamer, als testator in zijn huis achter zijnen heerd is hebbende, verder zal zij recht hebben om tot haren nooddrift in 't huis of de schoppe turf en brand (hout en schadden) te leggen, hetgeen door zijn kindskinderen of hunne momberen niet gecontrarieerd mag worden. Metken zal dus wonen in het vertrek, waarin het scheerraam staat.

Wij kunnen, deze beschikkingen lezende, ons niet anders voorstellen, dan dat Peter en zijn vrouw zeer eenvoudig wonen en leven. De beschrijving roept ons onwillekeurig een Saksisch huis voor oogen met een open haardvuur, waarbij aan de woon- of keukenzijde een boavenkamer (gelijkvloersch) is aangebouwd. Zulk een vertrek, dat ook wel eens „spieker" genoemd wordt, hoewel deze benaming niet juist is, deed vaak als lijftochts-woning voor oude lieden dienst, in dit geval had het scheerraam er een plaats gevonden, verder stond hier als bij ieder boerenhuis een schop. De tijd was nog verre, waarin de menisten leeraar kon spreken van gemeenteleden „in cederen huizen" wonende. Peter natuurlijk was oud en gekant tegen de nieuwigheden, door meer verwende jongere lieden ingevoerd, maar ongetwijfeld behoorde hij tot de meest welgestelde burgers der stad Enschede, waar de gebroeders van Lochem elk één of meer huizen in eigendom hadden, terwijl zij ook in den omtrek landerijen en tienden, waarmede de boerenerven destijds vaak belast waren, bezaten.

In 1681 staat Peter jonkvrouw Anna Sophia van Loen voor het gericht als haar momber bij. In hetzelfde jaar was hij, ofschoon ongetwijfeld doopsgezind, zelfs maandschepen, als zoodanig is hij mede onderteekenaar van

den beroepsbrief van Ds. Everwijn Stockman, die ook mede door den R.K. jonker W. H. van Loen, als goedsheer over boerenerven, geteekend wordt. Ook in het schepengericht zien wij Peter v. L. eenige malen zitting hebben. Mogelijk is de reden hiervan, dat er door een epidemie, die hier toen heerschte, bestuursplaatsen waren opengevallen. Vele personen, ziek zijnde, maar gezeten bij het vuur, maken hun testament. Mogen we ons Peter nu ook al voorstellen als een oud en zuinig man en er van overtuigd zijn, dat zuinigheid geen welstand uitsluit, eer het tegendeel, meen ik toch, dat we lezende over de kapitaalkrachtige reiders van Twente, die somwijlen in hedendaagsche geschriften genoemd worden, ons die kapitaalkracht bescheiden moeten voorstellen, of aan later tijden denken. Berent Paschen heeft tot „voortzettinge van zijn koophandel en aangevangen reiderije” in 1659 van anderen voor die dagen belangrijke sommen moeten leenen en die leeningen herhalen zich eenige malen, zonder dat het doel wordt omschreven. Jan van Lochem staat er in 1649 en 1650 finantieel blijkbaar zeer moeilijk voor en diens zoon Hendrik, eveneens reider, steekt, wanneer hij in 1701 te Bolsward overlijdt, in zware schulden.

Ook andere gegevens, die ons een blik gunnen op het Twentsche leven in die dagen, doen ons vermoeden, dat de reidersbedrijven omstreeks 1670—1690 nog in hun wordingstijd verkeerden, die vaak moeilijk was, groote vlijt en zuinigheid eischte van de fabriqueurs, maar niet steeds tot succes leidde. Bovendien hadden de Munstersche oorlogen een groote verarming in deze streken ten gevolge gehad.

Jan van Lochem mogen we, naar ik meen, zoowel als zijn broeders Peter en Joachim tot de vroegste Enscheder reiders rekenen, al zijn de gegevens die op zijn werkzaamheden in dezen wijzen spaarzaam. Over hem heb ik het uitvoerigst bericht, omdat hij de grootvader was van Herman en Jan van Lochem, de eerste katoenbewerders te Enschede en tevens, omdat hij blijkbaar de meest energieke en doortastende der vijf gebroeders was. De

stad Enschede bezat vóór 1688 al een stadsgarenbleek, die haar inkomsten leverde, want als zij gronden verkoopt, in de nabijheid daarvan gelegen, stelt zij de conditie, dat deze niet tot eenige garenbleekerij mogen gebruikt worden. De eerste particuliere bleek, die ter sprake komt is echter van Jan van Lochem. Zij wordt in 1690 genoemd en ligt nabij de Heurne (thans Wilhelminastraat), waar reeds zijn ouders grond in eigendom hadden. De protocollen van Stad- en Landgericht leveren weinig gegevens over Jan v. L.'s reiderszaken. Enkele malen is er sprake van doek (linnen) ook wel eens van laken, dat hij verkocht of gekocht heeft. In 1651 moest hij geld ontvangen voor geleverd weversgereedschap. Evenmin als voor zijn vakgenooten van die dagen zal voor hem het reidersbedrijf het eenige middel van bestaan zijn geweest. Blijkbaar heeft hij ook in tabak gehandeld. Zelfs spreekt hij in de jaren, waarin het hem slecht gaat, 1649 en 1650, eenige malen stadgenooten aan voor aan hem verschuldigd „meisterloon”, hetgeen doet vermoeden, dat hij toen ook als heelmeester of dokter werkzaam was, te meer, omdat Hendrik Neel apotheker te Oldenzaal van hem een klein bedrag te vorderen heeft en Jan ook in 't bezit is van een „mortier of vijszeler”. Vaak treedt hij ook voor anderen, in hoofdzaak echter voor familieleden, in stad- of landgericht op. Een contract, op 25 April 1678 gesloten tusschen Hendrik van Lochem en zijn vrouw Trijntje van Bebbber met de kinderen ten Cate, uit haar eerste huwelijk geboren, is nog mede ondertekend door Jan van Lochem en Geesken ten Cate, die ook in 1670 de huwelijksvoorwaarden van eerstgenoemd echtpaar blijken getekend te hebben. Geesken ten Cate is kort daarna overleden. In de huwelijksintekenregisters van de Pui van het Stadhuys te Amsterdam staat vermeld op 17 Nov. 1679 „Jan van Lochem van Enschede, wedr. Geesie ten Kate, woont tot Enschede; Elsie Fransz van Emden, out 47 jaren in de Warmoestraet; ouders doot, geassisteert met haar nicht Louisa Huysinga”.

Uit het trouwregister blijkt, dat het paar op 3 Dec.

1679 op het Stadhuis te Amsterdam getrouwd is. Uit dit huwelijk werden geen kinderen meer geboren. Elsje Fransen hertrouwde kort na Jans dood met Alexander Wing en in 1702, weer weduwe zijnde, met Gerhard Laarsonder.

Jan van Lochem is vóór 18 Maart 1693 overleden; op dien dag heeft erfdeeling plaats gehad, hetgeen blijkt wanneer zijn dochter Grietje van Lochem op 22 Juli 1695 de tienden grof en smal uit het erve Egbertink in Usselo verkoopt. De kooppenningen worden besteed tot betalinge van haar vaderlijke aangeërfde schulden. Dit geeft niet den indruk, dat het met Jan's zaken bijzonder goed was gegaan. Hij liet evenwel nog meer goederen na: o.a. één of meer huizen in Enschede en de tienden uit de erven Roolvink in Tweekelo en Wijffkerink in Lonneker. Bovendien vermeldde koop wordt geaprobeerd door Grietje v. L.'s broeder Andreas v. L., te Almelo wonende, en aldaar gehuwd met Trijntje Costers, door haar broeder Lambert v. L. te Enschede en haar zwager Jan Nabuir of Naber getrouwd met Judith van Lochem. Een derde broeder te Bolsward gevestigd: „Hendrik van Lochem, burger en coopman binnen voorz. stede als zoon en erfgenaam van Jan van Lochem zijn overleden vader, woonachtig te Enscheide", zond uit Bolsward een door het stadsbestuur aldaar gelegaliseerde goedkeuring van den verkoop.

Thans blijkt duidelijk, dat het reidersvak het bestaansmiddel levert voor al deze familieleden. Bovendien, drie zoons en de schoonzoon Naber handelen allen in linnen, dat doet eveneens een tweede bij deze gelegenheid niet genoemde schoonzoon, Everwijn Franken, gehuwd met Anneke van Lochem. Deze was daarbij ook Doopsgezind leeraar of „liefdeprediker". Hij heeft althans van uit Enschede in de Almelosche gemeente herhaalde malen de doopsbediening verricht. In 1686 woonde hij te Enschede, in 1693 te Zutphen, waar in 1725 een Johan Franken menisten leeraar is. In 1710 geeft het echtpaar van uit Deventer aan hun broeder en zwager Lambert van

Lochem volmacht tot verkoop van de tienden uit het erve Wijffkerink in Lonneker.

Aan den Heer Rijksarchivaris in Friesland Mr. A. L. Heerma van Voss dank ik eenige gegevens, getrokken uit de op het archief te Leeuwarden aanwezige stukken omtrent bovengen. Hendrik van Lochem te Bolsward. Zij wijzen er alle op, hoezeer de leden dezer familie bij den linnenhandel geïnteresseerd waren, maar ook, dat het wel eens mis liep met deze zaken.

Hendrik v. L. heeft blijkbaar in 1686 te Amsterdam gewoond; van daar uit geeft hij in genoemd jaar aan zijn broeder Andrys v. L. een schuldbekentenis van f 3007½ voor gekocht linnen. In 1688 wordt te Amsterdam een akte opgemaakt, waarbij Hendrik v. L. zijn huis te Bolsward aan zijn zwager Everwijn Franken overdraagt ter aflossing van een schuld van f 336 en een schuldbekentenis wegens gekocht linnen. Toen Hendrik 21 Nov. 1701 te Bolsward overleed, liet hij een schuld achter van ruim f 17000. Zijn voornaamste schuldeischers waren zijn broeders en zwager. De verkoop van den inboedel en drie huizen bracht daartegenover slechts f 523 op. Op 9 Dec. 1702 kwam een accoord tot stand, waarmede de zaak eindigde. Het komt mij zeer waarschijnlijk voor, dat deze Hendrik van Lochem dezelfde persoon is, als de Hendrik van Lochum, over wien Prof. Dr. Sneller in zijn studie over „De Opkomst der Nederlandsche Katoenindustrie” enkele jaren geleden in „Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde” verschenen, schreef.

Het betreft hier pogingen van buiten af gedaan om te Amersfoort op ruimer schaal de textielnijverheid uit te oefenen. Wij lezen o.m.: „In 1691 kwam Hendrick van Lochum, eveneens koopman van Amsterdam, aan bod. Hij beweerde te hebben uitgevonden het maken van „catoenen op de maniere van Geniees linnen” welke katoenen hij gaarne met zeventig à tachtig getouwen zou willen laten vervaardigen in Amersfoort. Ook met dezen opzet waren groote sommen gemoeid, waarom hij, vreezende de mededinging van meerdere kooplieden, octrooi

verlangde, onder dit, door hem zelf gesteld beding, dat bij daling beneden vijftig gaande getouwen het octrooi geen effect hebben zou". Men hoort later te Amersfoort deze onderneming nooit noemen. Waarschijnlijk is er niets van gekomen.

De derde van Jan v. L.'s bovengenoemde zonen, Lambert, bleef te Enschede gevestigd. Hij beleeft reeds betere tijden. In de laatste jaren der 17de en het begin der 18de eeuw was de grond voor de Enscheder textielnijverheid gelegd, aanvankelijk werd alleen linnen gefabriceerd. In „De Opkomst der Nederlandsche Katoenindustrie" beschrijft Professor Sneller, hoe de Enscheder reiders in 't begin der 18de eeuw hunne uit Brunswijk betrokken linnenkettingen, en tevens de van minder goede kwaliteit zijnde Enscheder kettingen, aan de Amersfoortsche wevers kwamen verkoopen. Zij werden in dezen handel bemoeilijkt door stedelijke verordeningen van Amersfoort, dit heeft ten gevolge gehad, dat in requesten en bekendmakingen af en toe namen van Enscheder kooplieden genoemd worden. De bovengen. Lambert v. L., Janszoon en een paar leden der familie Stenfort zijn de eerste reiders, die we hier genoemd vinden en wel in 1710. Lambert overleed in 1726. Juist in dit jaar wordt een Amersfoortsche stedelijke resolutie aan Enscheder reiders bekend gemaakt en wel aan Jan van Lochem, ongetwijfeld Lamberts tweede zoon en aan Lamberts schoonzoon Isack Naber, eenige weken later worden een Andries van Lochem en een Lammert Naber genoemd.

Het meervermelde „Boek der Willigen" noemt op pag. 9 Lambert van Lochem als gehuwd met Aaltje Romp, dochter van Hendrik Romp en Stijntje Willink. Ook de negen kinderen, uit dit huwelijk geboren, worden hier vermeld. (Zie ook Dr. A. Benthem Gzn. Geschiedenis van Enschede en Omgeving, blz. 714). Opmerkelijk is, hoe het reidersvak in deze kringen thans alle krachten tot zich trekt. Barend en Jacob Bavink, Lambert's te Almelo woonachtige schoonzoons, waren kleinzoons van den rietmaker Jan Hendriks Bavink te Zwolle, hun

vader Hendrik Bavink had zich na zijn huwelijk met Jannetje Blijdenstein te Almelo gevestigd. De familie behoorde sedert tot de Almelosche reidersgeslachten. Zijn derde schoonzoon Isack Naber te Enschede is eveneens reider.

Lambert van Lochems oudste zoon, Hendrik van Lochem, stierf reeds op 29 jarigen leeftijd. Hij was gehuwd met Joanna Quinckeler, wed. Albert Wessels, na Hendriks overlijden trouwde zij ten derden male met Jacob Bussier. Zij was een boerendochter, wat destijds in de kringen der linnenhandelaars geen uitzondering is. Menige jonge man uit reiderskringen trouwt de dochter van een gewaard boerenerve. Waarschijnlijk begon ook de landbouw toen betere tijden te beleven, al kennen we later in dit opzicht weer moeilijker jaren. Of ook Hendrik, gelijk zijn vader en broers, reider was, bleek mij niet. Lambert van Lochem en zijn echtgenoot Aaltje Romp, overleden in of voor 1726, hun zoon Hendrik in het volgend jaar.

Misschien was Hendrik reeds ziek, toen de erfdeeling van het ouderlijk goed plaats had op 18 Nov. 1726 en zijn er daarom ten behoeve zijner dochttertjes Aalken (later gehuwd met Jurriaan Lasonder) en Anneken (die de vrouw werd van Jan Jannink) reeds dadelijk schikkingen getroffen. Aalken en Anneken erfden te samen van hun overleden grootouders 2412 carolus guldens. Haar ouders stelden „ten profijte van hare twee kinderen” bij de ontvangst daarvan ten onderpand de halfscheid en gerechte aandeelen, haar toebehoorende, van het erve de Quinckelersplaats, bij Jan Quinckeler in gebruik en de mede in Boekelo gelegen Jansebosch of Katerstede de Keyzerij genaamd ¹⁾).

De twee jongste zoons van Lambert: Jan, reeds hier bovengenoemd bij den verkoop van kettingen te Amers-

¹⁾ Uit het huwelijk van Lambert van Lochem en Aaltje Romp waren 9 kinderen geboren, van welke twee jong en ongehuwd vóór de ouders overleden. Het is waarschijnlijk, dat de zeven overlevenden in de nalatenschap gelijk deelden. Indien dit het geval is geweest, hadden de dochttertjes van Hendrik met deze 2412 carolus guldens dus $\frac{1}{7}$ der nalatenschap ontvangen.

foort, en Herman van Lochem zijn de bekende reiders, die in Enschede de bombazijnweverij tot bloei brachten.

Sedert het begin der 18de eeuw is in testamenten en koopakten herhaaldelijk sprake van de werktuigen en hulpmiddelen, (weinig in aantal en uiterst eenvoudig) die voor deze industrie, bijna nog geheel huisindustrie, onontbeerlijk waren. Daarbij dient vermeld te worden, dat men voor dien tijd, met uitzondering van dan nog slechts hoogst zeldzaam in testamenten voorkomende weefgetouwen, deze hulpmiddelen in oude stukken niet aantreft. Iedere reider of fabriqueur, zooals men toen begint te zeggen, moet er een kookhuis of kokerij op nahouden, want wat zijn bedrijf buiten den handel van hem eischt, is in de eerste plaats het koken, bleeken, braken en sorteeren der linnen garens. Maar deze 18de eeuwse kokerijen hadden natuurlijk met fabrieken niets gemeen. Het zullen primitieve gebouwtjes geweest zijn, gelegen in den tuin achter het woonhuis, dicht bij of in aansluiting met den stal voor koe en varken. In het kookhuis echter stond het kostbaarste stuk gereedschap, dat de fabriqueur zich aan te schaffen had, de groote koperen garenketel. In 1694 op 20 Dec. wordt in het testament van burgemeester Joan Loorink (ook Leurink) bepaald, dat zijn zoon Jorrien voor 1000 daelders zijn huis, kockhuis en hof zal verkrijgen.

Hendrik Derksen Stenvers en zijn vrouw Anneken Naber veronderpanden in 1704 o.m. hun huis met schoppe en kokerij met gaarden. In de boedelbeschrijving ¹⁾, na het overlijden van Herman van Lochem op 24 Januari 1783 opgemaakt, komt voor: „het huis, daar den garenketel en kalender in geplaatst is”. In 1790 heeft J. Lasonder een garenkokerij. In 1811 wordt de kokerij van G. B. Lasonder in de Achterstraat genoemd. In 1812 komt op den inventaris van zijn schoonzoon G. J. van Heek en diens overleden vrouw o.m. een huis en kokerij in de Achterstraat voor, waarschijnlijk dezelfde als de voor-

¹⁾ Zie Prof. Dr. Z. W. Sneller: Boedelinventarissen van Twentsche Entrepreneurs-Geslachten uit het laatst der 18e eeuw, in Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap. Deel LV.

gaande. Natuurlijk zullen er in en om Enschede veel meer kookhuizen zijn geweest dan de hierboven genoemde.

Ook andere gegevens wijzen er op, dat de handel in linnen en linnengarens sedert het laatste kwart der 17de eeuw toeneemt. Een kleindochter van bovengen. Peter van Lochem, Hester van Lochem Andriesdochter, was in 1688 getrouwd met Jan Werners „linnenwever geboren te Almelo". Dit echtpaar woonde te Enschede. Op 30 Januari 1706 te zamen voor burgemeesteren verschijnende, bekennen zij schuldig te zijn:

aan Frans Hendr. Sluman coopman in garen. 465 car. gl.

„ Hendrik Brisant 372 „ „

„ Hendrik Spolmeyer 680 „ „

„ alles voor gekofft garen" Zij beloven deze gelden met 4 ten honderd te verrenten en veronderpanden hiervoor hun huis, grond en hof.

Mogelijk is het met dezen handel toch minder gunstig verlopen, want in 1707 verkoopen Jan Werners en Hester van Loggum hun met hypotheek bezwaard huis, hof en grond met spreidinge op de hilde en balken, zooals het gelegen is in de Lange Straat te Enschede. Voorwaarde is, dat verkooperen er tot Paschen 1708 mogen blijven wonen. Kooper is „Hendrik Spolmeyer, gaarencoopman tot Lubbicke. (In het Westfaalsche stadje Lubbecke zijn ook thans nog weverijen en een kamgaren spinnerij in werking).

Duidelijk blijkt ook hier weer, dat het huis door dezen jongen reider en zijn vrouw bewoond, nog geheel voor het boerenbedrijf is ingericht; er is een hilde boven den koestal en op „den balken" (d.i. zolder van een boerenhuis) is plaats voor hooi- en roggeoogst. In 1723 bezat Jan Werners weer een eigen huis in Enschede, naast het huis „Het Roode Herte".

Aan werktuigen of machines wordt in dezen tijd nog slechts zeer weinig geld besteed. Een groot werktuig als een kalender, waarvoor een apart vertrek of gebouw en dus ook terrein noodig is, schaft een reider niet voor zich alleen aan, daartoe vereenigt hij zich met vier of

vijf vakgenooten, ieder kan op zijn beurt van het gezamenlijk bezit gebruik maken. Zulke kalenders werden, ook in 't midden der vorige eeuw nog, door een paard, dat voortdurend in een kring rondliep, in beweging gebracht. Vandaar de Twentsche uitdrukking: „ze hef nen gaank as 'n klaanderpeerd'', duidende op een vrouw, die niet door een elegante wijze van loopen uitmunt.

In het jaar 1739 verkocht Herman van Lochem zijn 1/5 part in het huis „de Klander'' en bijliggende gronden aan zijn medeeigenaars Lambert Naber, Barent en Benjamin Blijdenstein en Hendrik Warnars voor 130 gl. 11 st. 12 penn. In 1751 kocht hij 1/4 in deze onderneming terug voor f 125 van Henric Warnars, die na den grooten brand van 1750 naar Lage was vertrokken.

In 1757 was Herman v. Lochem geen deelgenoot meer, hij blijkt later een kalender voor zich alleen bezeten te hebben. In bovengen. jaar wordt het huis „de Klander'' met gaarden en grond door de overgebleven deelhebbers voor f 700 aan Jan Wilmink × Grietje Verveld verkocht.

Al is het bedrijf der meeste reiders langzamerhand wat omvangrijker geworden, toch handelen zij daarnaast ook nog gaarne in andere waren. Anna Stenvors, wed. Jan van Lochem Andrieszoon, vermaakt op 13 Febr. 1749 aan haar oudsten zoon, Andries v. Lochem, haar huis, hof en wheere in Enschede, met de doekpersen, garenschachten, scheerramen en scheerpijpen, voorts de instrumenten tot de tabaksnegotie met schalen en gewichten.

Engelbert ter Kuile, dien men ongeveer twintig jaren later onder de Enscheder reiders aantreft, schrijft op 19 Oct. 1764 uit Amsterdam aan zijn moeder Aaltje Oosterveld en Jan Quekkeboom zijn halfbroeder o.m.: „nous avons fait un voyage à Rotterdam, où nous avons acheté une partie de 20 vaisseaux de tabac..... le tabac de couleur y est rare et très cher, et à toute apparence il monte encore, il n' y a ici point de papier pour nous. Nous avons été de dessein de partir aujourd'hui parce qu' il fait ici mauvais negoce, mais ayant maintenant quelque espé-

rance de vendre, nous nous sommes résolus de remettre notre départ jusqu' à mardi''.

Na 1750 worden enkele malen vermeld een ververij, een drogerij of een pakhuis, die in 't bezit van een reider blijken te zijn. Nadat in 1750 een deel van Enschede door een grooten brand in de asch gelegd was, werd vergoeding aangevraagd voor minstens 13 weefgetouwen, die verloren gingen. Het kunnen er meer geweest zijn, want ik nam aan, dat, waar op zeer kleine schaal werkende arbeiders verbrande „weefetouwen” opgeven, niet meer dan twee getouwen zullen bedoeld zijn. (Zie: I. van Dam: de Brand van Enschede in 1750, N.V. voorheen Fa. M. J. van der Loeff, Enschede 1931).

Die getouwen hadden, gelijk door den Heer van Dam berekend werd, een waarde van ongeveer f 18 per stuk, zij waren het eigendom der wevers, waarvan de meeste ook een eigen huisje bewoonden, maar zoo'n huisje was vaak met hypotheek bezwaard en soms waren de getouwen dit eveneens. De wevers hadden destijds een armoe-dig bestaan, zooals ook is op te maken uit spreken als: „'nen wèver ètt nig zat, meer règent ook nig nat”, of „Enscheder ligt ¹⁾), dat nig vøl gif, door könne wi-j nig van lèven”.

Bij bovengen. brand gingen o.m. ook verloren, bij den reider Andreas Nieuwenhuis „een geheele saak garen”, met huis, coöpmanscapen en huisraad, te zamen werd dit verlies op f 8500 geschat. De fabriqueur Wynand Nyhoff verloor „de geheele gereetscapen van de Damastweverij”. In het hoogste geval wordt na dezen brand een verloren „huis en huisraad geschat te samen op f 6000 (burgemeester Bernardus Elshof, Langestraat) in het laagste geval „huis en huisraad te samen f 150. Jan ter Braake, Op de Labbedijk.

De kostbaarste inrichtingen, die onze 18de eeuwsche fabriqueurs voor hun bedrijf noodig hadden, waren de bleeken, waarvoor een buiten de stad gelegen vrij groot terrein vereischt werd. Geschikte terreinen waren er vooral in de omgeving van Enschede, waar het aan stroomend water ontbrak, weinig te vinden. Bovendien

¹⁾ Enscheder ligt = licht, weinig waardevol weefsel,

kon, wegens de oude vormen van eigendomsrecht in de Twenter marken geldig, één enkele gewaarde hoevebezitter den koop van zulk een terrein bemoeilijken of onmogelijk maken. Dit ondervonden, gelijk reeds vermeld werd, in 1759 Jan Blijdenstein en Werner Ypkemeule.

Aanvankelijk werd in den omtrek dan ook niet veel gebleekt. Toch moet de stad uit haar garenbleek, die reeds in 1688 vermeld wordt, noemenswaardige inkomsten hebben getrokken. Veelal stuurden de reiders hun linnens naar Haarlem ter bleek, waar deze bewerking met meer succes kon worden uitgevoerd.

In den loop der 18de eeuw werden om Enschede een groot aantal bleeken gesticht. Vaak vindt men ze genoemd in het Doopboek der gereformeerde gemeente, want op iedere bleek stond een huis, waarin de fabriqueur den bleekersbaas, tevens bewaker, liet wonen en deze was veelal een man met een aangroeiend gezin. Hier en in andere bronnen is sprake van de volgende bleeken:

Jan van Lochemsbleike in 1690. In 1795 wordt genoemd Jannes Vrieler op van Lochemsbleike, in 1723 is er sprake van Jan Lambertsen Naber zijn bleike buiten de Eschpoort. Later komt voor Hermen Gerrits op Hofstedenbleike. Deze bleek wordt ook „Wienenbleek” genoemd naar Wijnand Nyhoff, die ze in 1742 te samen met Hendrik en Jan Hofstede aanlegde. In 1796 is er sprake van oud-burgemeester Hoedemakersbleike en van Gerrit Westendorp op Stroinks- en Penninksbleike. In 1786 is er in Usselo een Lazondersbleek en in de Eschmarke de bleek van Lucas Reef; Laurens Reef wordt in 1804 landbouwer en fabriqueur genoemd, van Heeksbleek in Driene ontstond in 1780, Blijdensteinsbleek in Lonneker in de eerste jaren der 19de eeuw. Verder treft men nog aan een ten Cate's bleek, een Costbleek, een Richtersbleek, Nieuwenhuisbleek en Breukersbleek. Waandersbleek in de Eschmarke wordt naar de tijdelijke eigenaren ook Blijdensteinsbleek, Costersbleek, Lasondersbleek en Cromhoffsbleek genoemd.

Schaarsch zijn de gegevens, die ik vond omtrent het spinnen van vlas, of later van katoen voor bombazijn. Veelal schijnen de reiders hun linnengarens uit Duitschland betrokken te hebben. Dat het linnenkettinggaren van Brunswijk van beter kwaliteit was, dan het in Twente vervaardigde, blijkt duidelijk uit de mededeelingen van Prof. Dr. Z. W. Sneller omtrent den verkoop van kettingen te Amersfoort door Twentsche kooplieden. Het was waarschijnlijk vaak moeilijk zich zooveel garen te verschaffen, als men door de wevers kon laten verwerken ¹⁾). Ook in den omtrek trachtte men het garen in kleine partijtjes op te koopen, als de gelegenheid zich voordeed.

Dit is uit het volgende b.v. op te maken. Amelinks Snijders Jan is 13 Dec. 1763 op de Oldenzaalsche jaarmarkt geweest om daar een vet beest te koopen en heeft „destijds aldaar nae gewoonte voor desselfs goedsheer Benjamin Blijdenstein (die reider was) eenig gaaren gekogt”. Hij heeft dit toen „in een sak op de waage van den Boer Polman uit Lonneker, ten eynde om het tot aan zijn huys meede te neemen, gedaan”. We zouden dit niet weten, als er toen geen gerucht was gekomen, dat er dieven bij dien wagen waren geweest. Jan is er heen gegaan en heeft er op los geslagen, het blijkt niet of de slagen op een schuldigen rug beland zijn, maar wel, dat „de Joode Salomon Abram woonagtig te Losser en Sara, zijn vrouw, Jan verklaagd hebben, omdat zij „aangerant en jammerlijk met stokken en sweepen gerost en off geslaagen” zijn.

Spinmachines, die trouwens in 't begin der 19de eeuw nog hoogst primitief waren, gebruikte men destijds nog niet.

Het overigens zoo interessante dagboek van Aleida Leurink, geb. 1682—overl. 1755, dat door J. J. van Deinse gepubliceerd is, heeft ons wat het spinnen betreft weinig te vertellen. Aleida was een reidersdochter, haar vader, een der burgemeesters van Enschede, hield er een garenkokerij op na en haar oom Engelbert Leurink ver-

¹⁾ Hierover vindt men eenige interessante mededeelingen door C. J. Snuij in „Bijdragen tot de Geschiedenis van Twenthe” blz. 473.

kocht reeds in 1646 linnen. Zij schrijft in April 1700 over „dagelijks hollands flas, dat ik met bragt hadde tot mijn uytsettinge, edog dit laten spinnen, garen woog 9 pond”. Nadere gegevens omtrent het spinnen deelt zij niet mede, maar het sprak ook immers van zelf, dat zij, als iedere huisvrouw, verscheiden vrouwen en mannen kende, die dit werk gaarne voor haar verrichtten. In ieder huis was immers minstens één spinnewiel, dat men liet snorren, zoodra men een oogenblik tijd had, zooals voor vijftig jaren onze moeders en grootmoeders naar de breikous grepen. Wie geen eigen vlas had, zal voor anderen hebben gesponnen en wie te veel had, verkocht het garen, dat niet voor eigen huiselijk gebruik noodig was.

Een bijverdienste was ieder welkom, ook Aleida's echtgenoot dominé Keller verkocht het linnen, dat zijn vrouw liet weven en spinnen. Zij noemt dit ruilen. De dominé heeft het linnen mee naar Deventer genomen en „verruijlt an Gerrit Slightenbree voor 22 gl. 18½ st. daar kledinge voor gekoft”.

Mannen sponnen zoowel als vrouwen. Toen de fabriqueur J. B. Blijdenstein zich in 1798 als lid der Volksvertegenwoordiging in Den Haag bevond, schreef hij aan zijn broer in Enschede, die de zaken waarnam, dat zijn knecht tevens koetsier, zich maar liever niet met andere bezigheden moest ophouden: „dan heeft hij geen excuus en kan spinnen”. Hieruit valt wel af te leiden, dat ook deze reiders, die toen reeds op grooter schaal zaken dreven, om in de behoefte aan garen te voorzien, de geringste gelegenheid niet onbenut mochten laten.

Zooals blijkt uit het werk van den Heer I. van Dam: „De Brand van Enschede in 1750” woonden in Enschede en de „voorsteden” (wigbolt?) der plaats in 1795 slechts 15 gezinnen van spinners, voor wie het spinnen dan toch ook wel het eenige beroep of het hoofdberoep zal geweest zijn. Het aantal weversgezinnen in de plaats bedroeg toen 207. Gelijktijdig komen niet minder dan 39 fabriqueurs voor. De meeste wevers woonden echter op het platte land van Twente, tot op grooten afstand werd in bijna alle boerenhuizen geweven.

Het verschil tusschen de stads- en de boerenwevers was, dat de eersten, met misschien zeer enkele uitzonderingen, geen andere kostwinning hadden. Dat was bij de boeren anders. Evenals tot in de negentiende eeuw de meeste Twentsche fabriqueurs naast hun reidersbedrijf doorgaans nog een anderen handel of een ander ambacht als bestaansmiddel noodig hadden, konden ook de boerenwevers veelal zoomin van hun weven als van hun landbouw alleen leven. Het weven was voor hen een bijverdiensite. Dit is tot na de eerste helft der 19de eeuw voor velen nog zoo gebleven.

Uit het voorgaande meen ik te mogen afleiden, dat de grond voor de later zoo bloeiende textielnijverheid van Enschede na het eerste kwart der 17de eeuw gelegd is door reiders, die het bedrijf op zeer bescheiden voet uitoefenden, dat onder hen Berent Paschen de eerste plaats bekleed heeft en dat na hem de van Lochems de leiding kregen, vooral sedert ook de katoen als grondstof werd verwerkt. Onder de tien Enscheder reiders, die op 15 Maart 1728 op hun verzoek van Ridderschap en Steden octrooi verkrijgen voor het fabricceeren van „bomba-zijden, diemetten, streepjes, marseiltjes en kalaminken, treft men Herman en Jan van Lochem aan. Hoe het de andere acht ondernemers in dit nieuwe bedrijf ging, is mij niet bekend.

De van Lochems hadden succes, gelijk hieronder blijkt door buitengewone inspanning en vlijt. Toen G. K. van Hogendorp in 1819 op zijn reis door Twente den voormaligen maire en burgemeester, J. B. Blijdenstein had leeren kennen, schreef hij in het werk, dat de vrucht dezer studiereis was: „De oud-burgemeester Blijdenstein had mij zijn huis aangeboden en in den kring zijner familie bragt ik alle mijne uren door. De groote welvaart in Enschede wordt algemeen beschouwd, als voorname-lijk bewerkt door hem alleen”. Maar de oud-burgemeester wilde dezen lof, waarop, naar hij meende, anderen recht hadden, niet aannemen.

Toch had onze stad ongetwijfeld ook aan hem veel te danken, zoowel ten opzichte van de ontwikkeling der

industrie, als op menig ander gebied. Hij was in 1756 geboren en had dus zijn oud-oom Herman van Lochem, overl. 1782, goed gekend. In de Kunst en Letterbode van 19 Januari 1821 schrijft hij: „De Heer Graaf van Hogendorp heeft mij in deszelfs belangrijke Bijdragen tot de Huishouding van Staat Ve D Ile stuk, doen voorkomen als den voornamen bewerker van de welvaart der stad Enschede. Om alle misvatting en verkeerde gevolgtrekking te voorkomen, meen ik te moeten verklaren, dat reeds eenige jaren vóór mijn geboorte, omstreeks het midden der vorige eeuw, de Heeren Gebroeders Jan en Herman van Lochem, mijn Grootvader en Oom van Moeders zijde (en wel inzonderheid de laatste), de eerste ondernemers en stichters zijn geweest van de, sedert zoo zeer in bloei gekomene fabriek van Bombazijden in deze stad. 's Mans beeltenis heeft dan ook voor eenige jaren als een treffend blijk van dankbare erkenning der Nakomelingschap eene vereerende plaats op den Raadhuijsgevel alhier gevonden”. In een ouder geschrift uit het jaar 1795, eveneens van J. B. Blijdenstein leest men: „De bombazijnfabriek aldaar (Enschede) is haar geboorte en bloey verschuldigd aan de broeders Jan en Herman van Lochem, die door ongemeenen vlijt en geduld de Fabriek op de been kregen”.

Burgemeester Hendrik ter Kuile geb. 1779 schreef in 1821: „Het zijn de edele Gebroeders Jan en Herman van Lochem geweest, die in den jare 1728 den grondslag onzer Bombazijn Fabrieken gelegd hebben. Deze mannen, hoezeer te worstelen hebbende met ontelbare zwaarigheden, die bekendelijk het oprigten eener Fabriek naar zich sleept, hebben echter door gadeloozen ijver en volharding in hun eens genomen besluit, alle hindernissen niet alleen overwonnen, maar ook deze Fabriek met kracht en het beste succes doorgezet”. Overal waar hier van „Fabriek” sprake is, moet men niet aan een fabrieksgebouw denken, maar aan een onderneming tot het doen vervaardigen van textielgoederen door huiszittende wevers, slechts enkele onderdeelen der bewerking werden in eigen gebouwtjes van den fabriqueur of op de deel, die

soms nog de voorzijde van zijn huis uitmaakte, onder zijn toezicht of dat van een meesterknecht verricht. Van daar den spottenden bijnaam „dèllenhanen” voor den baas of meesterknecht, die op de deel van den reider de geweven stukken der boerenwevers in ontvangst nam en aan hen opnieuw garen en kettingen verstrekke.

Thans nog kunnen ooggetuigen vertellen, hoe de buitenwevers hun goederen in een mars of een kruiwagen brachten naar de pakzalen van Van Heek & Co aan de Markt alhier, in tijden toen deze firma toch ook reeds op zeer moderne wijze in groote fabrieken en volgens de nieuwste methoden fabriceerde.

Geleidelijk en langzaam slechts is de huisindustrie geweken voor het machinale groot-bedrijf. Nog herinner ik mij uit mijn kinderjaren, hoe men een „los hoes” binnentredende, vaak het geratel van het weeftouw vernam.

Dat er in 't begin der 19de eeuw nog slechts op de oude wijze in huisindustrie gewerkt werd, blijkt uit boedelbeschrijvingen van Enscheder fabriqueurs uit die jaren. Op een inventaris van 1811 van wijlen G. B. Lasonder komen slechts voor eenige spinmachines met een gezamenlijke waarde van f 260, een ververij aan het woonhuis gebouwd en met dit huis te samen op f 2000 getaxeerd, een kokerij in de achterstraat en een daarin aanwezigen koperen garenketel. In 1812 bezit zijn schoonzoon G. J. van Heek een ververij in de Haverstraat ter waarde van f 1000 en 1/9 deel in een bleekerij in Lonneker. Op den inventaris van wijlen Pieter ter Kuile komt in 1826 voor een spinnerij in het achterhuis in zijn tuin, voorts een ververij met bijbehorende put aan de Walstraat op f 1600 getaxeerd en 3 spinmachines, die te zamen voor f 300 te boek staan. De Wed. A. Ledeboer krijgt in 1823 een patent als fabrikante in bombazijn met één werkman en als koopvrouw in die goederen. Burgemeester Hendrik ter Kuile (1779—1853), die tevens fabrikant was, bezat een ververij, kalenderij en drogerij waarin 6 tot 9 daglooners werkten.

De van Lochems verdwijnen in dezen tijd als fabrikanten reeds van het tooneel. Herman van Lochems

eenige zoon, Peter, overleed ongehuwd in 1795. Het nageslacht van Herman's broer, Jan van Lochem, stierf in 1829 in de mannelijke lijn uit met den verdienstelijken reider en burgemeester Jan van Lochem. Deze was in 1812 tot adjunct-maire benoemd, in Nov. 1813 tot Vice-burgemeester, welken post hij vervulde, totdat J. B. Blijdenstein in 1819 als burgemeester aftrad, daarna was J. v. L. tot zijn dood in 1829 burgemeester. Dr. Benthem vermeldt verder nog, dat hij in 1814 tot Luitenant Kolonel van den Landstorm werd benoemd.

Het succes, dat Jan en Herman van Lochem na 1728 van hun arbeid beleefden, heeft andere Enscheder burgers opgewekt hun voorbeeld te volgen. Sedert het midden der achttiende eeuw zijn het niet meer in hoofdzaak de doopsgezinden, die zich op 't reidersbedrijf toeleggen. Van de oude menisten reidersgeslachten zijn de meeste, voor zoover het de te Enschede gevestigde takken der familie betreft, uitgestorven, sommige kozen een anderen werkkring. De Blijdensteins alleen vertegenwoordigen als fabrikanten nog deze eerste doopsgezinde ondernemers geslachten en wel sedert 1692, toen Berent Blijdenstein, schoonzoon van Berent Paschen, zich hier vestigde. De Janninks echter, vroeger doopsgezind, thans Ned. Herv., behooren van oorsprong tot dezelfde groep.

Evenwel zijn ook de overige hedendaagsche fabrikanten in Enschede nog, wat de overgrootste meerderheid betreft, nakomelingen zoowel van Berent Paschen als van Jan en Herman van Lochem, maar door de vrouwelijke lijn. De ondernemingslust en ijver dezer mannen leeft nog in hun nageslacht voort. Onder de oudere Enscheder textielfirma's en de daaruit voortgekomen namelooze vennootschappen, met uitzondering van die, welke in de 19de eeuw door ondernemers van Joodschen stam gesticht werden, treft men slechts één enkele aan, waarin niet een of meer nakomelingen van bovengenoemde 17de eeuwse reiders de leiding van het bedrijf in handen hebben.

Het onderstaande lijstje maakt geen aanspraak op volledigheid, ik ben er van overtuigd, dat bij onderzoek nog

talrijke relaties van Twentsche fabrikanten met de van Lochems en met Berend Paschen te vinden zouden zijn, het wil slechts aantonen, dat deze reiders door hun nageslacht thans nog sterk in de Enscheder textielwereld vertegenwoordigd zijn.

Van Jan en tevens van Herman van Lochem zijn nakomelingen door Jans dochter Christina × Benjamin Blijdenstein en door Herman's dochter Catharina × Sybrand ten Cate de firmanten of besturende directeuren (alle of eenigen onder hen) der volgende textielfirma's of Vennootschappen:

Katoenspinnerij Bamshoeve alle.

Firma H. Blenken de twee jongste.

N.V. Blijdenstein & Co., alle.

Boekelosche Stoombleekerij, alle.

Enschedesche Katoenspinnerij alle (hetgeen tevens geldt voor N.V. Tubantia en Eilermark).

N.V. voorheen Van Heek & Co., de directeur Helmich van Heek.

Gebroeders van Heek, alle firmanten, die den naam van Heek dragen.

L. van Heek & Zn., Losser, alle firmanten.

N.V. voorheen Gerhard Jannink & Zn, alle directeuren, die den naam Jannink dragen.

N.V. voorheen Nico ter Kuile & Zn. alle.

N.V. voorheen J. F. Scholten & Zn. alle ¹⁾).

Van Herman v. Lochem (dus niet van Jan) zijn nakomelingen door zijn dochter Catharina:

in de N.V. voorheen Van Heek & Co de directeuren van den naam Ledeboer.

In de N.V. voorheen G. J. van Heek & Zn. alle directeuren.

In de Spinnerij Oosterveld alle directeuren.

Nakomeling van Jan van Lochem (dus niet van Herman) is in de firma ter Kuile Cromhoff de firmant H. J. ter Kuile, zijnde achterkleinzoon van Margaretha van Lochem, dochter van Burgemeester Jan van Lochem.

¹⁾ Alle bovengen. nakomelingen van Christina van L. × Benjamin B. hebben tevens Berent Paschen, die van Moederszijde Benjamins grootvader was, tot voorvader.

Nakomeling van Stijntje van Lochem (zuster van Jan en Herman van Lochem) is de directeur L. A. Stroink in de N.V. Textielfabriek Holland.

Een voor Twentsche textielfabrikanten zeer interessant werk is de door Prof. Dr. Z. W. Sneller in Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap Deel L V geschreven studie: „Boedelinventarissen van Twentsche Entrepreneurs-Geslachten uit het laatst der 18e eeuw”. Men vindt hierin de boedelinventarissen van Herman van Lochem, overl. 11 Nov. 1782 te Enschede en van diens zoon Pieter van Lochem, overl. 6 Nov. 1795 te Enschede en ten slotte van Herman van Lochems dochter, Aaltjen van Lochem, wed. Hendrik Bavink Bz. overleden 10 Dec. 1795 te Almelo. (Hendrik Bavink was een zoon van den vroeger genoemden Barend Bavink te Almelo en Geesje van Lochem Lambertsdochter, dus een neef van zijn vrouw).

Aan het slot der boedelbeschrijving van Herman van Lochem leest men: „Derhalve blijkt, dat er zuiver overschiet naar dezen provisionelen inventaris, om onder ons drie kinderen van vader Herman van Lochem in drie gelijke deelen te deelen de somma één hondert en drie duizent en vijf hondert guldens”. Herman v. L. was voor zijn tijd en landstreek wel een buitengewoon rijk man geweest. Zijn stadgenooten, die zijn reidersbedrijf tot zoo grooten bloei hadden zien komen, namen hem gaarne tot voorbeeld. Zoo werd hier menige reiderszaak gevestigd en begon Enschede een bloeiend textielstadje te worden volgens de verhoudingen en opvattingen van dien tijd.

De mannen, die we later als Enscheder fabriqueurs aantreffen en uit wier zaken vele der thans hier bekende textielfirma's groeien, zijn omstreeks het midden der 18de eeuw geboren. Enkele van hen wil ik hier noemen:

Engelbert ter Kuile werd geboren in 1740, hij was in zijn tijd hier de eenige vertegenwoordiger van zijn geslacht en is de stamvader van heel de veelhoofdige Twentsche fabrikantenfamilie ter Kuile van heden.

In 1741 werd Lambertus Nieuwenhuis geboren, hij

was fabrikant, maar tevens ook buiten zijn woonplaats bekend als bekwaam sterrekundige en mathematicus. Zijn geslacht is uitgestorven.

Abraham Ledeboer, die zich te Enschede vestigde, werd in 1742 geboren te Schüttorf, waar zijn vader burgemeester was. Hij is de stamvader van de Enscheder familie Ledeboer.

Joan Stroink werd in 1744 en Engbert Jannink in 1756 geboren, beider families waren sinds lang hier gevestigd. Van hen stamt een talrijk nageslacht van Enscheder fabrikanten.

J. B. Blijdenstein geb. 1756, maire en burgemeester in later jaren, was een buitengewoon verdienstelijk man op velerlei gebied en ook voor de ontwikkeling der nijverheid in onze stad. Zijn grootvader was reeds reider hier ter stede.

In 1759 werd in Delden geboren H. J. van Heek, die zich later in Enschede vestigde en hier reider was en die de voorvader is van de Enscheder van Heeks.

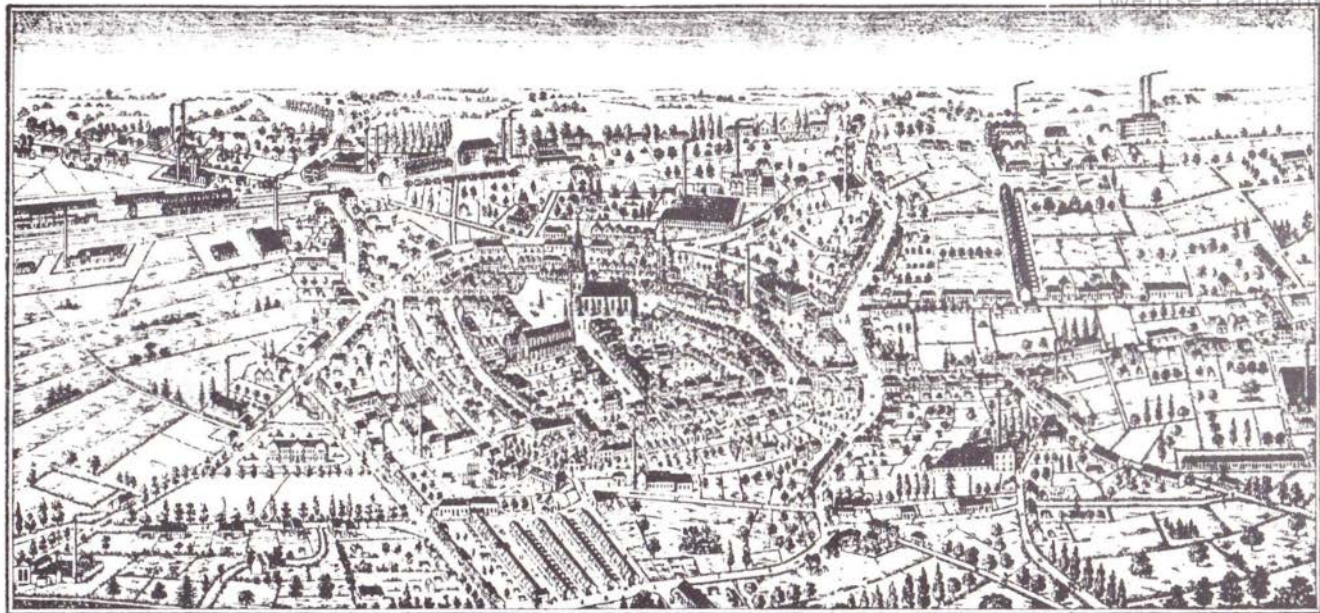
J. M. Elderink werd in 1759 te Gronau geboren, in 1792 vestigde hij zich in Enschede en dreef hier een reiderszaak. Zijn voorouders waren reeds reiders. Pfarrer O. Jesse schrijft, dat van af omstreeks 1766 de industrie in Gronau nieuw leven bracht en verder „De kooplieden Termeulen, Eldering en Wildering waren het, die de fabrieken te Gronau tot stand brachten”.

XXVI.

OALD ENSCHEDE EN ZIENE BÖRGERS.

Woo et lèven van oonze stadsbörgers aleer hef ewest, dat was völ muilikker vuur mi-j noa te goan, as woo 't op 'n esch bi-j de boeren gestèld was. Van dat oalderwetsche boerenlèven hebt mi-j nog leu vertèld, dee now wied oaver de hoonderd joar zollen wên, as ze der nog wazzen. Nig zoovöl aandere, as in eere jonge dage, zal et der in de Twènter maarken een of twee eeuwen vrogger hebben too egoan. Late pas en langzaam is doar verandering in ekommen. Meer bi-j oons in de stad bleef et nig aait zoo bi-j 't oalde en 't zölfde. Van umtrènt et joar 1700 of is hier, woo langer woo meer, et spinnen en wèven en 'n haandel in linnen en bombezien (later ook in ketoen) opekommen en met de tied oaver alle aandere bedrief en gedoo hen egreuid. Allens draeiden der um, benaamp seent ze, vuur now ne goeë hoonderd joar teds, met stoom zeent beginnen te draeien en aaltied weer hebt de meinschen zik motten voogen, noa wat der in de wêld, in 'n haandel of in et bedrief evroagd wör.

Ook in vrogger eeuwen, men mag wal annemmen, zoolang as de stad Enschede steet, is hier vlas 'esponnen en linnen 'ewèven. Spinsteenkes hef men joo al ko't bi-j de stad in urnen 'evoonden. Wat de leu aleer zölf van 't linnen nig 'broekten, zölt ze wal umebuutt of verkoft hebben. Meer alléene van den haandel bestoan, dö men in de zeuventeende- en zölfs nog tot wied in de achteende eeuw nig. 't Was 'n verdênste, dat der heel net bi-j kwam, meer de oalderwetsche reiders haandelden tegelieke ook in aandere dinge, vuural in tabak en in hoalt. Wat van eer hadden ook 'nen weenkel of 'n weerdschoes en iedereen dö an laandbouw. De Hengeler börgemeister, Mr. Sloet tot Olthuis, hef in 't joar 1838 'ne beschrijvinge egewwen van de Twènter boerenhuze, dee, tot zien groote verdreet, doo ook nog in de stèden en dörpe stunnen, met de niendure noa de stroate en 'n

Het na den brand van 1862 herbouwde Enschede, zooals het zich,
in vogelvlucht gezien, voordeed tot omstreeks 1880

mest vuur de dure. Now kö-j ze in plaetskes as Riessen en Maarkel en Boorne en Dèlden en Oortmösschen ook nog wal hier en doar zeen stoan, meer dan an schoone stroaten, wal te begriepen. Zölfs bi-j oons in Enschede steet nog zo'n hoes an 'n Bèlt; meer meinschen wont der nig meer in. De stad löt et der as wat bi-jzoonders stoan. Dat bewis juust, dat et der met an 'n ènde is, met dee huze. 'n Deenk, dat as iets boetengewoons bewaard wo'dt, hef zien tied 'ehad.

't Is now zóó 'ewodden, da'k et hier nig meer daal dōw te schrieven, woar in stad of doarp nog zukke huze te zeen beent. Ieder keer, a 'k ees 'n tied lang in een van dee kleine plaetskes nig 'ewest bin, is der later weer zonne oale niendure vot en ik dènke bi-j mi-j zölven: Now is der wisse weer 'nen oalden poalbörger 'estoarven, dee ziene koo an de dèle en zien vèrken in 't schot har en dee zienen kool en ziene eerpel en boonen zölven verbouwden. Ziene keender könt dat nig meer, wat zölt dee nog met ne dèle en 'n vèrkenschot! Ze smiet et heele spul tèggen de grond en bouwt zik ne wonninge met speeglgas in de vènsters.

Meer dee huze van vrogger vertèlden 't ow dudelik genoeg, dat wee aleer börger was, toch ook nog vuur 'n deel boer mos wèzen. Wee der goed bi-j zat, har één of twee beeste, bi-jnoa 'n ieder mestten zik tèggen Mid-deweenter 'n vèrken vet en wee dat nog te machtig was, hól zik 'nen sik of 'n schoap. Van den oalen toostaand was vuur 'n joar of vieftig, doo Enschede toch al ne stad was, woar allens met stoom gung, nog vól oaver 'eblewwen. Men mos van de fabrieken bestoan, meer 't beestehoalden en 'n laandbouw kon men nog nig der angewwen. 't Was ginne slechte tied; men har vuur ziene oaveruren 'ne leefebri-j in de frissche locht, dee ne gezoonde kost in de kökken bracht. .

'n Paar heele oale leu hier in de stad dech et now nog wal, woo de kooschèper 's maans vroom duur de stroaten trök en op zien toethoorn bleus. Dan dō 'n ieder zien beest van de kètten en dreef et noa boeten, meer gawwer nog as de beste wazzen de jongs op stroate. Ze

reupen met groot gewêld langs de huze: „koo los, koo los!” en hölpen de schèper oetdriewen noa de stadsmö. Tèggen 'n tweedoonkren wazzen ze weer vuur de Vêldpoorte achter de schèper an, ze schreeuwden now: „koo an, koo an!” en hölpen de beeste weer an de ketten zetten. Et was vuur eer 'n heel plezeer van de Meitied tot in 'n hêrfst. Dat mot eeuwen lang zoo ewest en 'eblew-wen wên. In oale papieren hê 'k der al ees wat oaver evoonden.

De Heeren van Loen, dee in eer bouwhoes an 't Loenshof zölven ook 'n paar beeste hadden stoan, hadden van oaldsheer eere „ouderlicke weidemate genaamd den Brammeler vóór de Veldpoorte gelegen”. Achter den Brammeler hadden weer aandere börgers of eschboeren eere kooweiden. Now kon men in dee aandere moaten nig kommen, as oaver van Loen ziene groond. Dat gaf natuurluk verschêl. In 1641 op 'n 17den Aug. koomp de zake vuur 't Enscheder gericht en wodt an de getugen 'evroagd: „Ofte ook niet de gelegenheid der stad Enschede is, dat die inwoneren haer beeste dagelicks moten to huisz haeben omme messinge tot haer landerijen te maken?” Doar wo'dt op 'aantwoordt „dat elke borger alhier in Enschede zijne koe 's avonds geerne thoe huisz haelt”. Now zollen in 't vuurjoar, as der nog nig eheuid was, de beeste, dee in de aandere moaten grösden, der dag en nacht in motten bliewen. Door wazzen de börgers nig met tevrêe, want ze konnen 'n koolest nig missen. In 't joar 1639 was der toch vast estêld: „Herman Budde en Bernardt de Laer mogen hunne bestialen ten allen tijde door den Brammeler (eigenaar Jan Rudolf Gerlach van Loen) drijven in de Verwoolts mate, waarvan zij de gebruikersen zijn”.

Een van de eerste Enscheder reiders in de zeuven-teende eeuw was Berent Poaschen. Ziene noakommenschap heurden tot de deftigste leu oet de stad, meer men zut wal oet de gerichtsbeuke, dat ook zukke meinschen eenvoudig wönden. Op 'n 16den Sept. 1723 kochten ziene kleinzöns Berent en Abraham Poaschen „ten behoeve van eer mooder, Trientien Pieters van Munsou, wed.

Isaac Paschen'', et „huis en weerken het Roode Herte, aard- nagel- en paal vaste met spreyinge op balken en hilden en die daarbij gelegen grond, agterkamer en schoppe''. Men kan zik joo nig aandere vuurstellen, dan dat et 'n boerenhoes met ne dèle ewest hef, met heui en rogge op de hilde en 'n balken, en met ne boavenkamer of spieker en 'ne schoppe.

Woo 't now eigenlijk precies met de heerkomst van de stadsmö ewest hef en woolang of dee „stadsmö'' was, wil mi-j nig recht dudelik wodden. Ieder keer lèz' i-j weer in oale papieren van börgers, dee bouwlaand, goarens, 'n iemenschoer, 'n mestweg of aander eigendom in 't Getfert hadden. Menheer Snuif hef et der dan ook aait vuur ehoalden, dat et Getfert ewest hef et „stucke woeste velt landes gelegen achter den molen voir ons stat..... aen die lantweer'', dat in 't joar 1465 duur Bisschop David van Bourgondië is ofestoan „myt voirwerden, dat elik Hues ende Hoffstede bynnen onser stat van Enschede een stucke landes daer off heben, dat erfflike ende ewelike by blyven sall''. Dee groond kwam dan joo nig an de stad en ook nig an de börgers vuur zik zölf, meer, net as 't ook bi-j verdeelinge van markengroond gung, kwam der nen tooslag van groond bi-j ieder hoes en bi-j dat hoes mos dee groond in 't vervolg blieden heuren. Zoo wat kon now bi-j de boeren van langer bestaand wên as bi-j de börgers, want 'n boeren-ërve met al ziene groond placht aleer meer op één van de keender, meestentieds 'n oaldsten zönne, te verèrven, meer in de stad zal 't met de èrfdeeling seent eeuwen al wal aandere wên tooegoan en doar wör ook vaker wat verkoft. Mi-j koomp et ook vuur, dat de stadsmö, waar ook verscheiden boeren groond hadden, nig 't stukke vèld is ewest, dat de bisschop hef 'egewwen.

Vuur de Vèldpoorte mot nog lang vøl weust vèld elègen hebben, door zal wal mangs groond van verdeeld wên onder de gewaarde boerenèrven en dan kwam der ook wat van an de stad, dee waarrechten in de Eschmarke en Ossel har. In 1650 op 19 Febr. wör der in 't gerichtsook 'eschrewwen: „De tegenwoordige Borge-

meesteren en gemeinsluyden van Enschede genaamd Joan Cost, Herman Menkmaete, Jan Becker, Eberwijn Palthe, Derk Rooters en Laurens Jansen, Burgemeesteren, Engelbert ten Thye, Tonny's Coopman Egberts, Hendrik Derkink en Jan Helmink gemeinsluyden, daarvan twee andere, als tegens de religie gekoozen, voor dit jaer zijn worden ontzat, verkoopen hun toeslag of nieuwen grond aan Goolkatten Broek aan Henric ten Goolkatte en Geertken zijn echte huisvrouw". 't Goolkotte, woar now 't Volkspaark is, is later stadseigendom ewest, de mösschen en brooken en de läge veldgrond, dee der bi-j heurden, zeent doo misschien stadsmö 'ewodden.

Behalven in 't Getfert hadden verscheiden börgers ook 'nen kaamp, 'nen goaren of 'ne moate in 't Lasoonder of op de Heurne, dat wazzen in oaldere tiden boerenerven ewest, dee later verdeeld wazzen. Doo noa 1597 'n boetensten stadsgraven met 'n wal, dee um de stad leup, wör in-eliekt, beent op de grond van wal en graven de hagengoarens ekommen. Vuur mennigen börger is zienen hagengoarn lèvenslang 'ne groote leefebri-j 'ewest, woor hee geerne ziene vri-je tied in toobrocht. As der 'n hofhuusken in was, wörren der ook wal visiten 'ehoalden.

Oet et dagbook van Aleida Leurink kö-j lèzen, wat der in eer tied duur 'ne goeë hoesmooder verbouwd wör. Zee sprek van: rogge, weite, bookweite, haver, eerpel, spörrie (woar ze ook wal roet teggen zeg), vlas, knollen, gerste en boeskool, dee ze allemaal wal meer op eere eschgrond as in 'n goaren zal hebben loaten verbouwen, hoppe hef ze neudig vuur 't beer, dat ze zölven brouwt, in eeren hof wast wieders nog spinasie, wottelen, groote boonen, torkseboonen, sèlderie, peterselie, lattik, asperges, appel, peren, bèzen, perzikken, kersen, proemen en mispels.

Oale huze zeent in oonze stad, dee 'n paar keer verbrand is, nig bewaard eblewwen. In de gerichtsbeuke en in oale koopbreeve wo'dt vake oaver 't een of aandere spieker esprokken. Dee spiekers mott in Enschede wal van de oaldste gebouwen met 'ewest wên, misschien

wazzen der wal 'n paar bi-j, dee nig vól jonger wazzen as de kèrke. In heel lang vergangen eeuwen placht men in dee spiekers de rogge en aandere vèldvruchten te bèrgen, dee de boeren an eer heerschop mossen opbrengen. In dee oale tieden was men hier, um zoo te zeggen, nooit zoonder oorlog of veeten, en roofridders wönden der in Twènte ook meer as genoeg. Dee spiekers wörren doarum stèrker ebouwd as gewone huze en stunnen binnen de wallen en grachten van de stad leefst ko't bi de kèrke, woar et toch nog et veiligst was. In tied van nood zölt ze ook mennigmoal tot 'n oonderkommen hebben 'edeend vuur de boeren of vuur 'n laandheer en zien volk.

Hier en doar in oale plaetskes oaver de grènze kö-j nog zukke spiekers antreffen, heel mooi b.v. in Legden bi-j Ahaus, woar ze in nen kreenk um de kèrke stoat. Ze zeent oondeep en smal en nèmt meer weinig groond in beslag. 'n Paar verdeepingen hooge zeent ze oet stewwig baksteen en messelwèrk opetrokken. Vènsters hebt ze zoo goed as ginne en meer eene dure noa de kaante van de kèrke hen. De vertrekken zeent zoo klein, dat men aait placht te zeggen: as ze in Legden pannekooke bakt, stek 'n pannenstèl de markt op, want in later tied zeent dee Legdener spiekers vuur wonningen ebroekt en dat hef men hier in Enschede ook edoan.

Zoovake wo'dt der van spiekers in oonze stad esproken, dat men zik 't oale Enschede hoast dech, net as Legden, met nen kreenk van spiekers um 'n kèrkhof. Al wazzen ze stewwig ebouwd, toch hebt ze mangs in 'n oorlog gin staand ehoalden, dat mot men zik ten minsten wal deinken, as der in 1488 wo'dt eschrewwen oaver „ein woeste stede bynnen Enschede, daer de van de Solmys plach syn spiecker op te hebben". Later hadden de van Schevens an 'n kèrkhof ne „spyckerstede", meer 't gebouw was der ook al in 'n oorlog ofekommen. Der mott nog vól meer zukke spiekers hebben estoan. In 't boek van Menheer Snuif lèze i-j op blz. 209 oaver de èrven 't Weemhof, 't Wendeshuis, 't Ribbelt en het huis van Gerhard Lusinck "benevens de spiekers bij deze er-

ven behorende binnen de stad Enschede". Et mot tus-schen 1280 en 1439 wên, dat doaroaver esproken wodt. In 1578 hef de zwoager van Hopman Adolf van Twickel, Herman Byl, ook 'n spieker binnen Enschede en in 1585 verköch Johan Smyt hier 'n spieker. In de 17de eeuw stunnen der nog verscheiden spiekers, dee doo woarschienenlik meest vuur aandere dinge ebroekt wörren, as woor ze vuur ebouwd wazzen. De smid Cost har in een der van ne smidse. In 1626 verköch Johan Pijlas 'n spieker „met de eene zijde aan 't kerkhof, d' andere zijde aan Berend Derkinks huis en Richter van der Marcks huis en hof". Ne wêkke later verkoopt Herman Engelbertink en ziene vrouw eer „eigentobehorig spiecker met alinge weer, gelegen aan den kerkhof en den waterweg naar Richter Markes huis, met het eene einde aan de Armenhuiskens gelegen, met den togank to der putten, alsook met een weg, daer men gemaklich met eene karre tus-schen verkooperen huis en den kerkhoves muur heengaan kan". Twee joar later wodt ook nog et spiecker van Herman ten Thije eneumd.

Vuur 'n braand van 1862 stun an de Maarkt téggen et hoes van Gerrit Jan van Heek, nöst de Roomsche kërke, 'n klein vuuroetspringend geböuwken, dat men „'n Tèmpel" neumden. As i-j op de plaatse en 'n vorm acht gèwt, lik et nig oonwoarschienenlik, dat et nog 'n oaverblijfsel van een van dee oale spieckers ewest hef.

In 't joar 1654 was oonze stad al 'n geböuwken rieke, dat zik et moderne Enschede eerst in 1931 weer tooëstèld hef. Jammer is et, dat et now op ne plaatse steet, woor oons 'n mooi stadsgezicht (en dee zeent beteun in 't oale deel van Enschede) der duur bedoarven wo'dt. In d' oale tied lè et meer achterof, want doo wo'dt der 'esproken van „'t stegeken naar het gemeene privaat". 'n Gezoond wonnen was et doo ter tied in Enschede nig. De huze stunnen ko't op mekaar ebouwd en vuur de wonningen lag 'n mest an de stroate. Der was éenen „steenweg", meer de meeste wège zölt in oale tieden wal nig of slecht bestroatt wên ewest. Op de groond binnen de wallen was men heel zuunig, as der iets is, wat op

ne bouwverordeninge lik, dan is et, dat der ginne hoëstè oonbebouwd mag liggen. Op 14 Mei 1642 schrif men in 't gerichttsbook: „Alsoo Mr. Berendt Rothgers, Chyrurgijn, het huis staande op de borchstede (heeft) verkofft en alsoo van der stede afgebroken sall worden, aldwyle dan de stadtprilegiën niet en vermogen, dat einige steden of huissteden ledig mogen liggen, sondern binnen jaeres weer becleedet motenn worden, als heft gen. Mr. Berendt Rothgers alhier voor Borgem. gelavet, sodanige stede binnen jaeres wederom tho willen betimmeren". Wat hee verkofft har, was woarschienlik et „veerkaante werk", et eekenhoalt, dat noa ne aandere stè verplaatst kan wodden.

Dat de huze ko't op mekaar stunnen, kö-j doar wal oet opmaken, dat men et daglecht in ziene wonninge vrogger mangs mos koopen vuur 'nen pries, dee vuur dee tieden wal heel hooge was. Willem ten Catte en Judith, ziene vrouw, verkoopt in 1687 „het licht aan de noortsyde van vier koockenglaesen aan de Wed. J. ten Oorthuises huis voor 140 car. gl. Zij zullen dit licht niet mogen vertimmeren of vernadeelen". Mangs wo'dt der ook vast 'estêld, dat nen kooper „achter uit den grond niet hooger zal mogen betimmeren ofte bepoten, als eens mans hoogte om N.N. de lucht niet te beletten".

Woar men met oalen rommel en ofbroake van huze bliewen wol, mos 'n ieder zölf meer weten. 't Sprek nig van groot ontzag vuur de dooden, dat men allens meer leefst op 'n kèrkhof smeeet. In 1641 beklagt Berent Poaschen zik. Hee hef van Richter Limburg de ofbroake van 'n oald hoes 'ekoft en met Jan ten Huntfeld contract 'emaakt, um em dat in kommende vasten kloar op de Hackenborch te lèveren; meer de timmerman maakt gin voortgaank. De ofbroake lig op 'n kèrkhof „voor der erden" tot bedêrf en grooten scha van et hoaltwèrk, dat ook estollen en verbraand wo'dt. In later tied was 't verboân ofval op 'n kèrkhof te smieten, meer dat hōlp nig vōl. In 1776 mos 'n kèrkenroad nog ees weer duur Hesselink loaten umroopen, dat men et loaten mos.

Van dreenkwater was men in de stad meer schroa

vuurzeen. Hier en doar was ne putte. Bi-j 'n hoesverkoop wodt mangs de halve putte of 'n puttengaank met verkoft. Van 't dreenkwater verlangden men nig völ meer, dan dat et nat was, wat der wieders te völ of te weinig in was, doar maakten men zik gin zoargen oaver. In de zomer was 't water mangs op. In nen brief van 1857 kan men nog lèzen: „Men heeft hier de heele stad door gebrek aan water, in het derde part huizen kan men nog slechts wat krijgen. Wij hebben zelve ook niet meer”. Wiederop in denzölfden brief wodt vertèld, dat der völ typhus in de stad is en dat doar al verscheiden meinschen an estoarven zeent. Van 'n paar putten gung 'n roop, dat ze zuk lekker water gavven. Vuur oonze hoes-hölding in de Hoksberger stroate leuten wi-j nog in de tachtiger joaren van de vurige eeuw alle dage 'n paar emmer water oet zonne putte in de stad halen. Doo et noa ni-jjere gezondheidsbegrippen eindelijk ees oonderzocht wör, kwam et bericht, dat et bi-jzonder riek was an..... faecaliën.

Op de oaldste kaarte van Enschede, dee umtrènt 1560 is 'eteekend, zeent, met de kërke, dee veerweg 't grootste is, 't Loenshof, 't Stadhoes, de Vèldpoorte en 't Gasthoes de eenige gebouwen, dee et de muite weerd was, der op zik zölven op te tekenen. Eén bolwèrk en de Eschpoorte loatt zik misschien nog èven onderscheiden, veerder zal der van de huze wal gin wèn opevallen. Hoonderd joar later mot der al wal luk vuuroetgaank ewest hebben, meer oaver de huze is niks bi-jzonders bekènd.

Weer 'ne eeuw later in 1769 leuten de menisten hier 'n keurig mooi kèrksken bouwen. Op 'n 17 Dec. wör doar de eerste prèke in ehoalden en 'n menisten leeraar zè, dat et toch ook langer gin pas har egewwen met de oale vergaderplaatse „van allen luister ontbloot” vuur meinschen „zelve over het geheel in cederen huizen wonende”. Hee har natuurluk et oog op de huze van de menisten reiders, dee der doo al goed bi-jzatten. Et hoes „de Kroone”, dat eerst an de Nabers, doo an de Bliensteens en later an de Stroinks heurden, har vuur 1750

al nen steenen gewwel, dat was, noa 't schient, iets boetengewoons, want meestendeels wör der doo nog ebouwd met eeken vakwerk, dat met gevlochten twieg en leem wör evuld. In 1694 wo'dt „de Kroone" al eneumd; ze stun in de Lange stroate, waar now de R.K. Pastorie is. Vuur de dure har et hoes zien eigen ströaten, waar pöste op stunnen met kettingen der an. Van zukke pöste en kettingen, al wazzen ze lastig in 't verkeer, wör völ ehoalden, men kon dan zeen, dat de grond vuur 't hoes gin stadseigendom was en men har ook meender oonderhoald in 't schrobben en 't bestroaten, want eerst in 1857 begun de stad op eere kosten trottoirs an te leggen.

Noa 'n grooten braand van 1750 mott verscheiden huze mooier en bètter weer opebouwd wên. Toch zut de Lange Stroate op ne scheelderi-j van 1840 der nog heel eenvoudig oet, al zeent de huze dan meestendeels oet baksteen ebouwd. 't Stadhoes, dat van 1652 was, is 'n deftig gebouw van Bènthemmersteen. Schuuns der téggenoaver steet 'n mooi heerenhoes, ook oet Bènthemmersteen, met pielers an weerskaanten van de dure, doar wönden de familie Roessingh Udink. In 1862 is 't ofebraand, meer 'n zölfden gewwel is der bi-j 'n opbouw weer vuur ekommen en steet der nog. Now is der 't kantoor van Gerhard Jannink en Zonen.

'n Klein eindeken wieder an dezölfde kaante is op de scheelderi-j 't soosteit te zeen, dat was 'n gebouw door men grootsch op was, doar stoat ook zukke zaandsteen pielers vuur. Umtrènt 1812 in de Fraansche tied was et ebouwd. Dat wazzen vuur 't bombezien bedrief goë joaren. Nen reiziger oet Amsterdam, dee et zag, ko't noadat et in gebroek wör enommen, maakten der 'n gedicht op. Hee zeg:

„En door katoen, met vlas gesponnen,
Heeft men hier zooveel geld gewonnen
De menschen zijn hier gans niet lomp
Men ziet hen hier een tempel stichten
Uit eenen Doofpot en een Klomp.

'n Kloomp en 'n Doofpot wazzen twee hêrbèrgen, woar de börgers in vrogger tied 's oavens aait bi-j één wazzen ekommen um te kuieren, as der wat bi-jzoonders gebeurde was. Now gungen ze noa 't soosteit. Dat der vake wat te kuieren was, doar zoargden Bonaparte (Boonenpad placht men hier meestentieds te zeggen) wal vuur. Bi-j waarm weer kwam men ook vake bi-j de Vêld- of de Eschpoorte bi-jeene. Dat wazzen in dee joaren ook gebouwen, dee zik konnen loaten zeen. In de Vêldpoorte was de zoogen. „Hoonderkouwe”, doar wörren leu, dee wat verkeerds hadden oetehaald, of dee te vól spiktakel maakten, achter de tralies 'ezat um luk te bekommen.

De aandere huze tusschen 't Stadhoes en de Maarkt zeent op de scheelderi-j van 1840 hoast allemaal geliek. Et zeent meest smalle perceelen. 'n Spits dak van roode pannen, door oonder 'n loek met 'n katrol of, as 't deftiger is, 'n vênsterken met gediennes, en oonder an de stroate ne dure met 'n paar ramens an de ééne zied of soms an weerskaanten 'n vênster. De meesten van dee huze hadden 'nen hof en 'n oetgaank noa de Hofstroate of 'n Labdiek met 'n achterhoes, woar 'n stal vuur de koo of 't vèrkenschot in was. De groote pastorie van Ds. Kayser, dee op 't Maarkt stun en liek de Lange Stroate in keek, zut der op de scheelderi-j ook nig vól aandere oet as 'n middendeenk tusschen 'n groot börger- en 'n boerenhoes.

Van de aandere kaante van de Lange Stroate, dee now Maarktstroat heet, is nêrgens 'ne ofbeeldinge te veenden. Hier stun ook 'n hoese, dat 'nen Bènthemmersteen gewel en steenen pöste met kettingen vuur de dure har. Van oaldsheer hadden door van Lochems in ewoand. Börgemeister Jan van Lochem leut der ko't noa 1800 den mooien gewel vuur zetten. Zien nêve, later „de maire” J. B. Bliensteen, har em doartoo oaverehaald, want dee was der ha'd oaver oet, um de stad 'n bêtter anzeen te gewwen. Doarum har „de maire” zik ook zölf in 1806 et deftigste wonhoese loaten bouwen, dat in de stad te zeen was. Et stun an de Eschpoort en was oet Bènthemmersteen ebouwd. Et keek de kaante noa 't Loenshof op,

de Langestroate in. Tweemoal is 't oet de groond nijs weer opebouwd. Eénmoal in 1862 noa 'n grooten braand en eenmoal in 1914. Aaltied is 'n zölfden gewwel der weer vuur ezat, meer seent de leste verbouwinge steet 'e noa de Haverstroate hen ekeerd en seent 1925 is der de Openbare Leeszaal in evestigd.

't Van Heekshoes achter de kèrke was ook vúúr 'n braand al 'n deftig heerenhoes. Hendrik Jan van Heek har et loaten bouwen in 'n zölfden traant, as 't now nog is, met ne hooge stoepe der vuur.

Heel jammer is 't, dat der ginne scheelderi-j of beschrievinge bewaard is eblewwen van 't hoes, waar Engelbert te Koele in wönden, want dat hoes stun op de plaatse, waar aleer de Nije Borch of „Loenshof” ewest was. Meer der zal van de „Nije Borch” noa 'n braand van 1750 wal nig völ oaver wën eblewwen en wat der nog van was, is misschien bi-j 't opbouwen ofebrokken.

Zoo umtrènt woar now de drukkeri-j van van der Loeff steet, meer luk meer noa vuurten op de stroate (dee noa 'n braand verbreed is) wönden tot 1844 „'n langen Heer”. Dat was Benjamin Bliensteen, nen reus van nen man, meer nen vrènd van alle keender. Woo 't hoes der van boeten oetzag, kan ik nig zeggen, meer van binnen was der 'ne trappe met ne gebeeldhouwde lönninge en mooie plafons, dee duur Italiaansche arbeiders 'emaakt wazzen en in 'n hof stun 'n hofhuusken in 'n vorm van 'n kleinen Griekschen tèmpeel met 'n dak, dat op pieliers röstten.

Wal beschouwd was toch al, wat der in de stad mooi of deftig was, behalven de kèrke en 't stadhoes, eerst umtrènt 1800 ebouwd en oet dee tied zeent ook de mooiste oalderwetsche boerenhuze hier in 'n umtrek. Vuur en tiedens de oorlogen van Napoleon was 't hier noa 't schient, nen vuurspoodigen tied, meer doarnoa van 1816 of kwammen verscheiden slechte joaren. 't Gung op en daal net as in oonze dage. Al 'n paar joor vrogger, in 't joar 1783, zooas nog oet et joartal in 'n gewwel te zeen is, bouwden Hendrikus Nagel en ziene vrouw Maria Osselaar, dee oet Amsterdam kwammen, an de Gro-

näuwſche ſtroate et hoes „In de Lindeboom”. Zeker was dat een van de beſt getimmerde heerenhuze, dee in de ſtad ſtunnen en ’n beſcheelderd leeren behangſel, dat men der in evoonden hef, wiſ wal oet, dat der ook van binnen gin koſten an eſpoard wazzen. Tot 1799 hef et paar, dat et leut bouwen, der ’n logemènt in ehoalden, doo hebt ze ’t verkoſt an Engelbert te Koele, meer dee bleef op ’t Loenſhof wonnen en dö et hoes oaver an zienen ſchoonzön, Joost Maurits Elderink. In dee familie is ’t ſeent eblewwen. ’t Is et eenige oalde wonhoes in oonze ſtad. Al de aanderen zeent in 1862 verbrand en later ni-ſs weer opebouwd.

As men breeve in haanden krig van ’n hoonderd, of hoonderd vieftig joar oald, dan mèrkt men, dat Enſchede doo al goeë ſcholen hef ehad. Meer nig alle keender gungen der hen, der wazzen d’ er ook, dee gin lèzen of ſchrieven leerden. Noa de Latiensche ſchole gungen meeſtentieds nig meer as drie of veer jongs en woo bètter et in de fabrieken begun te goan, woo meender leerlingen men doar kreeg. Dee ſchoole is ſeent umtrent 1780 ’n ſoort thermometer, dee angif of ’t in ’n haandel waarm of koalt toogee. Doo ze eindelijk wör ofeſchaft, ſchriſ Dr. Benthem in zien boek, was der in gin zeuven joar meer nen leerling ineſchrewwen. Doo leut men de keender leeſer Engeliſch en Duutſch en Fraanſch leeren in de Fraanſche ſchool.

Met de ſchoolmeiſters ſchient oonze ſtad geluk ehad te hebben, dat gung hier ’n hoop bètter as in de Twènter maarken. Van meiſter de Lange, dee nèggentig joar oald is ewodden en ’t grootſte deel van de achttende eeuw hier de jongs en wichter hef eleerd, zeg Dr. Benthem, dat nog lang noa zienen dood met lof en eerbied oaver em eſprokken wör. Dat dit zoo was, heb ik zölf oondervoonden. ’n Joar of tiene eelen, kon hier ne oalde dame nog ’n gedicht vuur mi-j opzeggen, dat meiſter de Lange ’emaakt har in de tied, doo de bombezienwèveri-j opkwam. Hee vuurſpèlden doarin an oonze ſtad grooten vuuroetgaank: „in plaats van twee, drie korenſmolen, in plaats van één, twee volkrijke ſcholen”.

Het huis „In de Lindeboom”
in 1783 gebouwd door Hendrikus Nagel van Amsterdam

Oet de tied van Meister Wynaand Jennes, dee as nen besten onderwiezer bekend stun, konnten mi-j nog verscheiden meinschen vertellen. Dat men doo in de stad hoast alle meinschen nog met eeren vuurnaam ansprak, kö-j al heuren oet et riemken:

„Meester Wijnand moet niet kijven,
Want mijn pen, die wou niet schrijven,
Meester Wijnand moet niet slaan,
Want ik heb geen kwaad gedaan”.

Doo ter tied was der ook al nen ondermeester, meer der wazzen zoovöl klassen, dat ze met zik beiden toch nig alle keender te gang konnten hoalden. Doarum wör der um buurten commandeerd: „eerste, tweede of derde klasse slapen!” Dan mossen de keender, dee 't angung, de aarme oaver mekaar vuur zik op de baanke leggen, 't heufd der op en de oogen stief dichte doon. Of der nig mangs 'nen doedeldop verdan hef esloopen, as der „wakker wodden” eroopen wör? 'n Einkelt keer, meer nig vake, gebuurden 't ook, dat de meister zienen leeven jong 's moargens met 'n groot lawaj noa de schole kwam loopen: „Hoera jongs! vandage vacaantie, mien vâar hef kopzeert!”

Der was aandere doo ter tied vuur plezeer maken gelègenheid genog en verwènd was men nig, völ was der nig neudig um wille te hebben. De feesten, woar 'k in 't kapittel oaver 'n esch van vertèld heb, wörren ook in de stad 'ehoalden, meer tusschen al et vieren, dat op ziene vaste tieden weer kwam, wazzen hier en doar aandere feesten oetestreuid noa anleidinge van gebuurtenissen in verschillende families: Maaksmöalkes, greunmaakvisiten, broedstroanen, brulften, deupmoalen, jachtvisiten, vetpriezen, stipvisiten, boonendeunen en wat nig al meer. Joa, as 'n zoekkool 'esnêen wör (dat gebuurden vake op dankdag), was 't zölfs 'nen plezeerigen dag, 'n ieder wus joo, dat et nig zol willen pekkelen in 't vat, as der ginnen borrel bi-j eschoonken wör.

Meer wat ne prié eneumd wör, dee duur de vuurname börgers wal ees mangs wör 'ehoalden, dat was, noa mi-j duch, ne laankwielige geschiedenis. Tiedenlang zat men

koffie of thee te dreerken met nen Enscheder kräkkeleenk of 'n stuk Dèventer kooke der bi-j, de heeren rookten 'ne lange piepe en de dames breidden en hadden 'ne waarme stoave oonder de veute. As 't goed weer was, gung men later 'n hof in en gängelden achter mekaar ân oaver de smalle paedkes, um de greunte en de bloomen te bezeen.

Groote, vreulikke dage wazzen de dree kèrmisdage in de stad en vuural de Poaschekèrmis op et Tichelwèrk. Met Hemmelvoort gung men, vuurdats de zonne op was, hen dauwtrèèn. Op Sunt Jan placht der vól volk van hier noa Bènthem te trekken, um doar te daansen. 'n Einkelt moal gung men ook wal ees noa Steinfort, um 'n Bagno en 't Koonsthoes te zeen en één of tweemoal in 't joar, 't leefste met Pinksteren, noa Karelshaven en Twickel. Wat sport betreft, dö men an schaatsenrien, klootscheeten en balhouwen, en de heeren hölden van peerdrien en jagen. Der wazzen hier goeë ruters, dee in eenen dag noa Meunster rêèn. Meer vuur de meesten was 't al 'nen heelen grooten dag, as men ees 'n keer in 't joar noa de Glanerbrugge gung um kreentenpannekooke te ètten. Gronauer Kluwwen, Brugger en Hengeler maarkt wörren ook nig verzuumd.

Eigenaardige feesten in de oale tied wazzen de richtemoalen. Dee wörren egewwen, as 'n ni-j hoes zoo wied kloar was, dat men 't dak kon beginnen te richten. Dan wör der duur 't wèrkvolk feestevierd en de noabers kwammen ook en brachten ne kroone met um boaven op 't hoes te hangen en 'n mooi gedicht. Oet zo'n gelègenheidsriemken, dat toovallig bewaard is eblewwen, kö-j zeen woo et der too gung. Dat was:

„Bij het oprichten van het Spoorwerk van Vlucht zijn huis
1825—14 Juny

Gij maakt dan en bouwt, Heer Vlucht,
Geen kasteelen in de lucht,
Maar toont allen door de daad,
Dat bij U geen scherts bestaat.
Daar Uw huis, waarin gij woont,
Zich vernieuwt, zoo fraai zich toont,

En, nu men het spoorwerk richt,
 Komen wij met een gedicht
 Naar 't gebruik ook met een Kroon
 Waardoor w' onzen Buurplicht toon". enz.

't Joar der op har bakker B. van Lochem zik 'n ni-j
 hoes ezat, dan les men in 't richtemoalsriem van 23 Juni
 1826:

Wensch aan B. van Lochem.

Uwe Buren al te zaam
 Wenschen U veel zegen,
 Dat al wat gij hier verlangt,
 Door U wordt verkregen:
 Nering in Uw bakkerij,
 Toeloop van veel menschen
 Geve U God. Leef voorts gezond;
 Meer kan men niet wenschen.
 Gaat 't U dan naar 't tijd'lijk wel
 In dit aardsch gewemel.
 Knijp dan 't brood toch niet te veel
 En gebruik geen zemel.
 Dan gaat het U altijd goed
 En komt g' in den hemel.

Doo in Enschede de eerste stoomspinneri-j ebouwd
 wör, hól men an dee oale gebroeken nog trouw vaste.
 Men kan zik deinken, dat dissen bouw 'ne groote gebuur-
 tenis vuur de stad was en dat men vól van de toekomst
 te meute zag. Volgens oalen noaberplicht zeent et ook
 weer de noabers dee met 'n gedicht komt, now nig bi-j
 't richten van 't dak, meer bi-j 't leggen van 'n eersten
 steen. Hier is 'n stuk ofedrukt van den: „Heilwensch aan
 de Heeren Deelnemers en Bestuurders van de Ofterich-
 tene Stoomkatoenspinnerij te Enschede, bij het leggen
 van den eersten steen van het daartoe bestemde gebouw
 op den 21 April 1831" ¹⁾)

¹⁾ Deze datum staat boven het in handschrift bewaarde gedichtje door Mevrouw Ledeboer—Verbeek. Dr. A. Benthem vermeldt (blz. 553) dat Willem de Clercq, bij een bezoek aan Enschede in 1835, in zijn aantekeningen over de reis met betrekking tot deze fabriek schreef: „De zooveel besproken spinnerij staat nu in zijn geraamte klaar”. Dr. A. Blonk vermeldt, dat zij in 1835 in bedrijf gesteld werd. Er schijnt dus lang aan gebouwd te zijn.

Blijde dag, die op dit heden
 Menig mensch hier brengt bijeen,
 Om met vreugde te aanschouwen
 't Leggen van den eersten steen
 Van 't gebouw, dat hier zal pralen,
 Zegen looft aan Enschede

— — — — —
 Dat dan rein en zuivre zeden
 Bij Regent en Werkman woon'
 En door handel en door wandel
 Elk daarvan steeds blijken toon.
 Dan zal God (dit is de bede
 Van deez' bureu in 't gemeen)
 Dan zal God den wensch verhooren,
 Die bij 't leggen van den steen
 Wordt tot Hem omhoog gezonden".

enz.

De fabriek, dee doo ebouwd is, wör oonder 't volk al gaw „'n Grooten Stoom" eneumd. Twènte har slechte joaren achter zik, doo ze opericht wör.

In Napoleon zien tied was 't wal goed egoan met 't spinnen en wèven, ko't doorop volgden nog 'n paar beste joaren, meer dat doerden nig lang, noa zonnen langen oorlogstied wollen de bedrieven nig recht weer te gang kommen. As dan 't verbouw op 't laand ook nog mislukten, zooas in 1816 't geval was, was voort 'n aarmood groot, der wör hunger eleen in de stad en bi-j de kötterboeren. In et dagbook van dezölfde Enscheder mevrouw, dee de gedichten vuur de richtemoalen maakten, les men: „1816 zeer nat jaar, geen koren, boonen of andere zaadgewassen konden rijp worden, brandstoffen niet droog worden, bijna onbrandbaar 100 kluinen 10 tot 12 stuiver, rogge 5 à 6 gulden het schepel, 1 pond brood 2½ stuiver. Door inteekening onder de gegoede burgers konden de arme menschen, klein en groot, 4 pond brood in de week bekomen tegen 6 duiten het pond. Gruttenmeel kostte 5½ st., haver, gort, rijst, peldegerst alles zeer duur, paardeboonen 1 spint 25 st., aardappels voorjaar 1817 elf stuiver 't spint".

Hierbi-j mot men now in aanmèrking nemmen, dat men doo, en zölfs nog heel völ later, an hooge prieze nig gewènd was. Ne wonning op 'n Hoondekolk (Oldenz. straat) dö nog in 1854 an huur meer f 18 in 't joar en 'n weenkelhoes in de Maarktstroate f 130, 'nen köttersboer an 't Aamsven mos f 12 an huur opbrengen en dee läge huren kwammen nog lang nig aaltied binnen; in slechte joaren konnen de huurders nig betalen. Meer et begun toch langzaam an luk bètter te wodden, men spuurt van umtrènt 1831 of '32 of, dat 'nen aanderen tied in antocht is, al kwammen der nog vake slechte joaren en tèggenslag. Ook van boeten of was hölpe 'ekommen. Van de Heeren Thomas Ainsworth, Willem de Clercq en Charles de Maere har men op modernere wieze leeren wèrken en de Twènter jongs hadden in de Goorsche wèfschool 'n snelspool leeren broeken. De Ned. Handelmaatschappij har Nijverdal esticht en men stuurden völ calicot noa Indië. Hier en doar begun men al met stoom te spinnen. Meer 't wèven gung nog met de haand. In de stadswoningen en in de wèvekèlders van de boerenhuze rättelden de töuwe:

Calicot, scheete meer too

Rikkerdepik, een snelwever dat bin ik!

As nen dichter de zunne weer schienen zut, mot hee natuurluk voort zingen. Zoo gung 't ook 'n Twènter dichter Hendrik Smelt. Hee was nig alleene dichter, meer ook reider en catechiseermeister. Op 'nen mooien dag zut hee in ziene verbeeldinge „de Schim eens helds op Eversberg geboren" oet eer graf opstoan. Al dat gerättel har den oalden ridder wakker emaaft. In 'n tachtigjoarigen oorlog har hee met evochten en vuur 'n betken lawai was hee nig bang, meer now begreep hee toch nig, wat al dat spiktakel te beduun har. Gelukkig koomp em nen boer van tachtig joar te meut, dee luk bètter van taal en aantwoord is, as de meesten van ziene tiedgenooten. Oonder völ meer vertelt dee em:

„Bijna geen dorp of stad in Overijssels streken

Waar niet voor overvloed de schaarschheid is geweken

..... Hier leert de kunst den stoom de fijnste garens
spinnen

En honderd, jong en oud, die hier hun kostje winnen.
Daar zit de prille jeugd, daar zitten man en vrouw
En winnen 't lieve brood in 't nuttig weefgetouw.
Hier, waar de Nijverheid haar zetel heeft verkoren,
Heeft d' armoe en 't gebrek haar heerschappij verloren.
Dank heb' de deugd van Neerlands Handelmaatschappij,
Zij geeft de handen werk en overvloed daarbij.

.....
Zij leidt langs d' Oceaen den teelt van verre landen
Bij honderd schepen vol naar Neerlands heilge stranden
En Neerlands plugge spoel vliegt langs den dunnen
draad

Tot sieraad en kleedij voor Java's warm klimaat.
Het jeugdig Nijverdal, dat Uwe rust kwam stooren,
Is uit den vruchtbren schoot dier Maatschappij geboren.
't Is nijver van rondom, waarheen het oog ook ziet,
Maar middelpunt is hier, aan Regge's ouden vliet.
Hier is de wan om 't kaf van 't bruikbaar zaad te schiften,
Hier is de fijne zeef om 't onkruid uit te ziften,
Hier proeft nauwkeurigheid met juist gewigt en maat
Of Barometerkwik op Jood of Java staat.
Hier wordt door Nijverheid het vlas met stoom gesponnen
Hier wordt de woeste grond door Nijverheid ontgonnen,
Hier wordt de ruwe draad door Stoom en Nijverheid
Gesterkt en voor 't getouw op 't keurigst toeberaid.
Hier drilt de hand des kinds van meer of minder jaren,
Door Nijverheid gespoord, de snelspoel door het garen,
Hier zweept de Nijverheid de handen zonder tal
Met lust en blijden zin in 't nijvre Nijverdal.

As men dit zoo les, zol men joo dènken, dat allens zoo
gung, dat 't nig bètter zol können. Meer doo en vól later
ook, zólfs nog wal in disse tied, wo'dt der mangs hadder
'epocht, dan et lien kan. Muilikke joaren zeent doo ook
nig oeteblewwen. Meer dit gedicht hef oons now toch
ebrocht in de tieden, doo men in Twènte met stoom be-
gun te wèrken en doo langzaam an de groote fabrieken
opkwammen.

Wat vuur tieden dat ewodden zeent? Wee et precies wil weten, kan et lêzen in et book oaver „Fabrieken en Menschen”, dat Dr. A. Blonk hef eschrewwen. Doorum hoof ik der hier nig meer van te zeggen.

't Is aandere ewodden in de wêld, dat weett op 'n besten de leu, dee zik et Twènter laand en lêven van vrogger tied nog vuur oogen kônt halen. Och, vuur eer is 't nig maklik um aaltied weer met te veraanderen, vól wat leef was, mot wodden achter eloaten, wi-j weett et bi-j eigen ervaringe en kuiert geerne oaver „de goeë oale tied”. Meer wi-j veult joo wal, dat wi-j door nig aaltied geliek in hebt. 'n Grooten aarmood, zooas dee roem hoonderd joar 'eleen oaver de Twènter plaatskes en boerschoppen kon kommen, hê wi-j joo ook nig meer ekênd.

An 't slot van zien book zeg Dr. Blonk et ook, de lêvensumstaandigheden zeent bêtter ewodden en op 'n doer mot joo de toonemmende welvaart deeper inwêrken, ook op wat nig materieel is. Seent Dr. Blonk dat schreef, hê wi-j 't wal weer motten oonderveenden, dat et nig zeker steet met dee toonemmende welvaart, dat de lêvensumstaandigheden weer slechter kônt wodden. Meer wi-j weett et now ook, dat 'n mood der in Twènte nig oet is, dat men weet te wêrken en zik an te passen. Joa, der is toch vól goeds in de ni-je tied en vól, wat der an mankeert, is misschien al op weg um bêtter te wodden. Meer in dit book heb ik vertêld oaver de oale tied en ik wil nig eindigen met ze slecht te maken. Et is woor, men zag meender van de wêld, der wôr weinig ereisd en vól meender drokte en plezeer emaaft, meer 't lêven was geneugelikker en gemeudelikker. Men kênden mekaar nig alleene van naam en anzeen, meer men verstun mekaar bêtter. Et oale Enschede was nog zo'n eenvoudig plaatsken met al zien goed en zien kwoad; et was zoo weinig met de wêld in anrakinge ekommen en trouw bewaarden et zienen eigenen Twènter aard. Of door nog wat van zal oaverblieven, now de taal, de oale volksgebroeken, de sagen en vertelsels verloren goat? Doar was men nog nig bange vuur 'n vieftig joar eleen, doo

was door nog gin nood vuur. De hoonder gadderden nog eer voor in de Maarktstroate, de beeste wörren 's moargens en 's oavens de stad nog oet en in edrewwen en zoo as eere oalders en vuuroalders edoan hadden, spölden de keender nog in dezölfde stroaten de zölfde oale keenderspullekes, dee now vergëtten zeent: „Kleisterboer geet met zienen oaldsten zön oet” en „Hoaltwagen éénbeen” en „Kaatje mijn Keizer (Karel mijn Keizer?) ik heb geen ijzer en 'k wil voor jou niet hoeken” en „Schellevisch zal duurgoan, kabeljauw zal stille stoan” en „Anneken Tanneken Tooverheks” en zoovöl aanderen nog, völs te völ um ze hier op te neumen.

Ieder keer kwammen ook dee vaste oalderwetsche typen weer te vuurschien: 'nen wèzlikken baron, dee met ne mooie stemme bi-j zien draeiörgel zung „Schleswig Holstein stammverwant”, en Arie met de kiekkast en vake nen beerenleider, dee zienen beer daansen leut en et „Ulke”, de man dee in ziene märke bi-j de boeren jonge hanens en eier ophaalden um ze in de stad te verkoopen en „de Zwaluwen” 'n paar leu oet Beieren, dee umtrènt Poaschen met eigen gevlochten strooheu kwammen vènten.

In 't vuurjoar, as 't mooi weer wör, kwam Kölner Marie. Doo ik ze ekènd heb, was 't al ne oale vrouw met grieze hoar, zachte dö ze de vuurdure los en stun op de matte en spölden op eere groote vergeulde haarpe, aaltied weer etzölfde deunken. 't Sprak van zölven, dat ze nooit vuur ne geslottene dure kwam, alle duren noa de stroate kon men dagens met de krukke of kleenke losdoon, alleenig 's nachens gung 't slot der op.

Joa, men dacht in 't oale Twènte nig alleenig an praktische en nuttige dinger. Wat kènden men aardige namen vuur plaanten en deers; „'t Leevenheersshèmden” heetten 'n witten convolvulus, dee in de heggen wast, „'n mari--jjenbleumpken” was, wat now 'n madeliefjen eneumd wodt en „iesbrèkkerkes” neumden men de sneeklökskes. Men kon ook verstoan, wat de vöggel en beeste zik tooreupen. As de boeren dree dage lang brulfte vierden en de deers slecht verzoargd wörren, bulkten 'n

eersten oavend de koo al „is 't nog nig oet?“ en 'n hanen gaf driftig ten antwoord „in dree dage nig! in dree dage nig“! dan waggelden de gaanze oaver 't èrve en zuchtten: „gutegutegut“. In 't vuurjoar zatten de zwaalwen op 'n raand van 't dak te sjilpen: „doo ik vot gung, doo ik vot gung was dit vak vol, was dat vak vol, doo ik wier kwam, doo ik wier kwam, was allens verslaterd en verslikkerd en verslierd“.

In de vuurrede van eere Duutsche sagen zègt de Gebroeders Grimm van de spreukskes, de sagen en de geschiedenis, dat ze zeent as nen goeën engel, dee 't geboortelaand de meinschen meegif op eeren weg duur 't lèven en dee eer tot 'n trouw geleide blif. Ook de taal van 't laand en disse oale verskes en spulleskes könt der, duch mi-j, nog bi-j erèkkend wodden. Wee in de vrömde trekt en et allemoal mot achterloaten, dee veult, woo ze beteekenis en weerde an allens gavven. Et brèkken van dissen stèrken baand, zeg Grimm, is de oorzake van et heimwee, dat natuurlikke en eenvoudige meinschen zoo slim kan ploagen. Ik weet nig, of et in oonze tied nog wal zoo wodt eveuld. Meer disse dinge in eere te hoalden en der oaver te vertellen, zoo goed as 't mi-j egewen was, dat is et, wat ik in dit book heb willen doen.

INHOUD.

	Blz.
'n Woa'd van te vuurten an 't Twënter Volk	5
Hoofdstuk IN DE VELDGROOND.	
I Wat men oet oale Tieden vertelt	11
II Eenige Opmerkingen over het in Hoofdstuk 1 be- handelde	33
III Van de Twënter Maarken en 'n Höltink	52
IV Enkele Opmerkingen over Marken en Marken- instellingen	76
V Van Twenter Markebosschen en Boomen	110
VI De Veengronden der Marken	137
VII De Markescholen	143
VIII De Brandweer	151
OP 'N ESCH.	
IX Sagenvertellers	155
X Wat ik verder nog van mijn oude Vertellers vernam	168
XI Van Noaberplicht, Joonkwodden, Trouwen en Sterven	203
XII Opmerkingen over Butenschoppen, Maakmoals- breeve, Boksennemmen, Installeeren der Jonge Huisvrouw en Groovengebruiken	237
XIII Het Saksische Huis en zijn Bewoners	248
XIV Hooge Feestdagen	281
XV Het Broodkoren	313
ET STADSLÈVEN.	
XVI In de oude stad Enschede	327
XVII De Nye Borgh Enschejde en zijn Bewoners	369
XVIII Caspar van Loen tot Harsevoort en Bretelaer	409
XIX Bernardino Cerneago, Ruiter onder Kapitein Mario Martinengo binnen Enschede	418
XX Het Ontstaan van meer Welvaart door toenemen den Handel	438
XXI De Hêlweg	448
XXII De Linnenhandel in Enschede	455
XXIII Naar betere Tijden	460
XXIV De eerste Enscheder Reiders. Berent Paschen	475
XXV De Voorouders der Fabriqueurs Jan en Herman van Lochem	494
XXVI Oald Enschede en ziene Börgers	528

